

УТИЦАЈ РИМСКОГ ПРАВА У КАСНОЈ АНТИЦИ И СРЕДЊЕМ ВЕКУ ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И АРХЕОЛОШКИ ТРАГОВИ

уредили: Софија Петковић и Александар Ђорђевић

ISBN 978-86-6439-092-7
ISBN 978-86-6439-093-4
(електронско издање)

УТИЦАЈ РИМСКОГ ПРАВА У КАСНОЈ АНТИЦИ И СРЕДЊЕМ ВЕКУ - ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И АРХЕОЛОШКИ ТРАГОВИ

Илустрација на насловној страни:
Диоклецијанова биста, детаљ
(Капитолски музеј, Рим)

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ КЊАЖЕВАЦ

УТИЦАЈ РИМСКОГ ПРАВА У КАСНОЈ
АНТИЦИ И СРЕДЊЕМ ВЕКУ.
ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И АРХЕОЛОШКИ
ТРАГОВИ

уредили: Софија Петковић и Александар Ђорђевић

Београд - Књажевац
2023

THE INFLUENCE OF ROMAN LAW IN THE LATE ROMAN PERIOD AND MIDDLE AGES. HISTORICAL SOURCES AND ARCHAEOLOGICAL TRACES

Edited by Sofija Petković and Aleksandar Đorđević

Belgrade - Knjaževac
2023

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД

Посебна издања

књига 83

књига 84 (електронско издање)

ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ, КЊАЖЕВАЦ

За издавача:

Снежана Голубовић
Милан Живковић

Редакција:

Александар Капуран
Иван Бугарски
Емилија Николић
Бојана Илијић
Ана Гавриловић - секретар редакције

Уредници:

Софија Петковић
Александар Ђорђевић

Рецензије:

Мирослав Вујовић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду)
Ирена Љубомировић (Филозофски факултет, Универзитет у Нишу)
Ненад Ранђеловић (Правни факултет, Универзитет у Нишу)
Милена Полојац (Правни факултет Универзитета у Београду)

Графички дизајн:

Томислав Живковић

Тираж: **150 примерака**

Штампа: **medvestki**, Ниш

ISBN 978-86-6439-092-7

ISBN 978-86-6439-093-4 (електронско издање)

САДРЖАЈ / CONTENT

Ивана Поповић ЗАКОНИ И ПРАКСА НА ПУТУ ХРИШЋАНСТВА КА ДРЖАВНОЈ РЕЛИГИЈИ: ПРИМЕР СИРМИЈУМА	9
Надежда Гавриловић Витас РИМСКИ ЗАКОНИ, РИМСКА РЕЛИГИЈА И РИМСКИ ХРАМОВИ У КАСНОЈ АНТИЦИ	19
Игор Бјелић РАЗГРАДЊА ПАГАНСКИХ ХРАМОВА У РИМСКИМ ЗАКОНСКИМ АКТИМА И У ПРАКСИ – ПЕРИОД ОД КОНСТАНТИНА ДО ТЕОДОСИЈА	33
Софија Петковић РАЗВОЈ ГРАДА У ГОРЊОЈ МЕЗИЈИ: MUNICIPĪUM ET CIVITAS	45
Бојана М. Илијић / Вујадин Т. Вујадиновић ОДНОС РИМСКОГ ПРАВА ПРЕМА СЕКУНДАРНОЈ УПОТРЕБИ НАДГРОБНИХ СПОМЕНИКА У АНТИЦИ	63
Марија Јовић МОНЕТАРНЕ РЕФОРМЕ У РИМСКОМ ЦАРСТВУ КРАЈЕМ 3. И ТОКОМ 4. ВЕКА	79
Петар Ђорђевић CONSTITUTIO ANTONINIANA – РЕФОРМА У КОРИСТ НАРОДА ИЛИ ЦАРЕВА ПОТРЕБА?	87
Александар Ђорђевић ЗАКОН СУДЊИ ЉУДЕМ – ПРВИ ПИСАНИ СЛОВЕНСКИ ЗАКОНИК	105

ПРЕДГОВОР

Пред вама је тематски зборник, који је настао на основу радова саопштених на *I научном скупу Timacum Minus. Утицај римског права у касној антици и средњем веку – писани извори и археолошки трагови*, који је у организацији Археолошког института у Београду и Завичајног музеја Књажевац, одржан 8-9. маја 2022. године, у инспиративном амбијенту Архео-етно парка Равна иу селу Равна код Књажевца, а у непосредној близини једног од најзначајнијих римских археолошких налазишта у Србији, утврђења и града *Timacum Minus*. Наша замисао је била да окупимо стручњаке из различитих области, археологије, историје, архитектуре и права, како бисмо боље разумели значај наслеђа римског права у историјским периодима на нашем простору.

Након успешно одржаног скупа, са занимљивим и оригиналним саопштењима, код организатора се родила идеја да публикујемо радове произашле из саопштених реферата. Већина учесника научног скупа се одазвала на наш позив.

Све наведено дало нам је подстицај да организујемо *II научни скуп Timacum Minus. Војска и администрација од антике до краја средњег века*, одржан у Архео-етно парку Равна и на Старој Планини 30. јуна – 2. јула 2023. године. Зборник радова проистеклих из саопштења са овог скупа је у припреми.

Организатори научних скупова *Timacum Minus* имају спонзорску подршку преко маркетиншко-консултантске фирме NLXADRIA из Књажевца и њеног директора Петра Ђорђевића, докторанта Правног факултета у Нишу.

У Београду и Нишу, новембра 2023. год.

Софија Петковић
Александар Ђорђевић

PREFACE

Before you is a thematic collection, which was created on the basis of the papers presented at the *1st scientific meeting Timacum Minus. The influence of Roman law in the Late Roman period and the Middle Ages - written sources and archaeological traces*, which was organized by the Institute of Archaeology in Belgrade and the Homeland Museum of Knjaževac, on August 8-9. May 2022, in the inspiring environment of the Archeo-Ethno Park Ravna in the village of Ravna near Knjaževac, in the immediate vicinity of one of the most important Roman archaeological sites in Serbia, the fortress and town of *Timacum Minus*. Our idea was to bring together experts from different fields, archaeology, history, architecture and law, in order to improve our understanding of the importance of the legacy of Roman law in historical periods in our space.

After the successfully held meeting, with interesting and original contributions, the organizers had the idea to publish the works resulting from the presented papers. Most of the participants of the scientific meeting responded to our invitation.

All of the above gave us an incentive to organize the *2nd Timacum Minus scientific meeting. Army and Administration from Antiquity to the End of the Middle Ages*, held in the Archeo-Ethno Park Ravna and Stara Planina resort on June 30 - July 2, 2023. The collection of papers resulting from the presentations from this meeting is being prepared.

The organizers of the scientific meetings *Timacum Minus* have sponsorship support through the marketing-consulting firm NLXADRIA from Knjaževac and its director Petar Đorđević, a doctoral student at the Faculty of Law in Niš.

In Belgrade and Niš, November 2023

Sofia Petković
Aleksandar Đorđević

ЗАКОНИ И ПРАКСА НА ПУТУ ХРИШЋАНСТВА КА ДРЖАВНОЈ РЕЛИГИЈИ: ПРИМЕР СИРМИЈУМА

Ајсџиракџи. – Последице законских одредби које су доносили цареви Диоклецијан 303. године, Галерије 312. године, Константин I и Лициније 313. године и Теодосије I 392. године имале су вишезначне последице на свеукупне друштвено-политичке прилике у целом Царству, што је веома добро видљиво када је реч о ситуацији у Сирмијуму. Од великих прогона хришћана, који су уследили после Диоклецијановог IV декрета против хришћана, преко наговештаја о верској толеранцији у Галеријевом едикту, до коначног изједначавања права на сва верска уверења, промовисаном Миланским едиктом Константина и Лицинија, пут је био дуг. Након тога, обнова паганских култова и јачање отпора према потезима власти у корист хришћана, довели су до закона цара Теодосија о забрани паганских култова, чиме је коначно трасиран пут хришћанству ка статусу државне религије.

Кључне речи – Сирмијум, касноантички период, Диоклецијанове реформе, Галеријев едикт, Милански едикт, рано хришћанство, Констанције II, Теодосије I

Сирмијум (сл. 1) је за време владавине Диоклецијана (284-305) био поприште важних догађаја из домена војне, административне и идеолошке политике Царства. Током својих ратова против Сармата крајем девете и почетком десете деценије III века, Диоклецијан је у неколико наврата боравио у Сирмијуму, а на основу датума царских конституција зна се да је у овом граду боравио 289/90, од 17. до 26. фебруара 293. и 294. године.¹ Успостављањем тетрахијског система власти у пролеће 293. године, Диоклецијановом цезару Галерију поверена је одбрана земаља јужно од Дунава, од Алпа до Црног мора; његово седиште било је у Сирмијуму.² Владавина Диоклецијана на месту

Сл. 1 – Положај Сирмијума
Fig.1 – Location of Sirmium

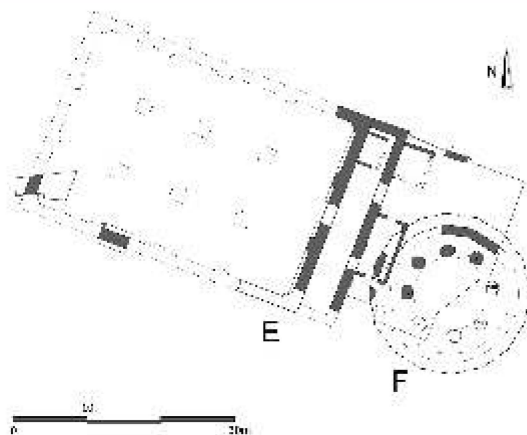
1 *Cod lust*, IV, 9;1; 34,8.

2 Stein 1968, 68.

Сл. 2 – Откривене базе стубова дванаестоугаоног храма (фото С. Поп-Лазич)
Fig. 2 – The discovered bases of the columns of the dodecagonal temple (photo by S. Pop-Lazić)

августа и Галерија као цезара обележена је, између осталог, и жестоких прогонима хришћана, нарочито интензивним током 303-304. године. Тада је Диоклецијан издао свој IV декрет против хришћана, налазећи се, по неким мишљењима у Панонији, па су стога прогони верника у овој провинцији били најжешћи.³ По броју мученика, страдалих за Христову веру, Сирмијум заузима изузетно место. Хришћани су обично долазили под удар закона због непоштовања устаљених норми понашања. Високи државни службеници спроводили су истрагу и суђење, а ток правног поступка био је брижљиво регистрован. Један од веродостојних судских записа из те епохе је онај који се односио на процес против Иринеја, првог историјски потврђеног епископа Сирмијума. Он је страдао тако што му је на

Сл. 3 – Основа дванаестоугаоног храма (план Б. Поповић)
Fig.3 – Foundation of the dodecagonal temple (plan B. Popović)

Ускрс, 6. априла 304. године, одрубљена глава на мосту познатом као *pons Basentis*. Увршћен је у универзални календар муче-

³ Bratož 2003, 42-43; 71-85; Jarak 2011, 56

Сл. 4 а,б – идеална реконструкција дванаестоугаоног храма (ЗД реконструкција М. Јованов)
Fig. 4 а,б – The ideal reconstruction of the dodecagonal temple (3D reconstruction by M. Jovanov)

ника (*Martyrologium Hieronymianum*), састављен пред крај антике на основу локалних извора.⁴ Три дана после мученичке Иринејеве смрти, 9. априла исте године, страдао је и његов ђакон Димитрије, а затим и други мученици. Осим Иринеја и Димитрија, у Сирмијуму су погубљени и други мученици. У априлу 304. године страдао је и брачни пар, Монтанус

и Максима, као и Донатова група мученика, у августу те године погубљена је мученица Басила, а 25. децембра, као последња у низу страдалника из 304. године, мученица Анастасија. У фебруару следеће, 305. године, погубљен је баштован Синерот, после чега су прогони хришћана почели да јењавају.⁵ Имена мученика, позната из судских аката, показују да су хришћанско језгро у Сирмијуму сачињавали Грци.⁶

За време Диоклецијанове владавине започела је и изградња дванаестоугоног храма посвећеног царском култу (сл. 2, 3),⁷ у којем су постављене фигуре цара од порфира (сл. 4 а, б); делимично је сачувана

Сл. 5 – Глава Диоклецијана, фрагмент (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 5 – Head of Diocletian, fragment (documentation of the Institute of Archaeology in Belgrade)

порфирна глава цара, вероватно самог Диоклецијана (сл. 5). Постављање порфирних фигура у храму настављено је и у доба треће тетрархије (305-306), кад су подигнуте царске бисте на глобу (сл. 6), а могуће је, и друге скулптуре.⁸ Храм је свој живот наставио и после распада тетрархијског система, а будући да су прогони

4 AA SS Nov., 40.

5 Zeiller 1918, 68-104; Mirkoviæ 2006, 115-118; Bratož 2003, 29-98; Jarak 2011, 56-68.

6 Поповић (Popović) 1993, 25-26.

7 Popović 2020, 146-156.

8 Popović 2016 (1), 371-390; Поповић (Popović) 2017, 46-68, кат. 1-10.

хришћана престали почетком 305. године, Галеријев едикт о толеранцији из 312. године и Константинов и Лицинијев Милански едикт из 313. године, нису донели драстичне промене, осим чињенице да су сви грађани, самим тим и хришћани, добили право да слободно исповедају

Сл. 6 – царска биста на глобу (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 6 – The imperial bust on globe (documentation of the Institute of Archaeology in Belgrade)

своју веру.⁹ Наставило се са неговањем традиционалног начина живота, у близини поменутог храма подигнута је царска палата са хиподромом, као и низ вила, терми и житница у јужном делу града.¹⁰ Међутим, Константинова владавина одликује се и доношењем корпуса закона којима је хришћанска црква инкорпо-

рирана у државни организам, добивши велику моћ, па и права која су ограничавала суверенитет саме Државе. Константин је управљао Државом која је, управо због права која је дала Цркви, имала витални интерес да је контролише и надгледа ред у њеној организацији. Црква, међутим, није лако прихватала да буде инструмент у рукама Државе, која се, са своје стране, свим снагама трудила да са њом успостави мир.¹¹ Константин је законским мерама фаворизовао убрзани пораст компетенција цркве. Већ 321. године донео је закон којим је Цркви дозвољено да добија наслеђе својих умрлих верника,¹² што је енормно ојачало њену економску моћ и утицај, будући да су јој донације омогућиле оснивање добротворних установа, болница и сиротилишта. Убрзо затим, Држава се одрекла својих надлежности у црквеној администрацији, а одлуке црквених судова правно су изједначене с прописима државних.¹³ Право давања азила, које су од раније имали пагански храмови, Константин је дао и хришћанским светилиштима, чиме је омогућен легални уплив Цркве у послове спровођења кривичног закона.¹⁴ Отворено је питање у којој мери су ове законске регулативе омогућиле снажење црквене организације у Сирмијуму, поготово за време владавине Константиновог сина Констанција II, када је значај овог града постао такав да Сирмијум у очима хришћанског света постане «глава Илирика» («*caput Illyrici*»), како је то забележено у актима Аквилејског концила из 381. године.¹⁵

Али, храм посвећен царском култу у свеверном делу палатијалног комплекса у

9 Поповић (Popović) 2013, 138-159; Popović 2014, 261-276.

10 Popović 2011, 179-185.

11 Stein 1968: 96-97.

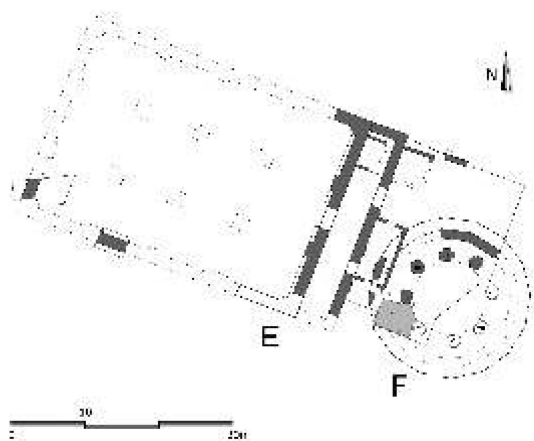
12 *Cod. Th.* XVI, 2. 4.

13 *Cod. Th.* I, 27. 1.

14 Stein 1968: 99.

15 *PG*, 16, col. 913.

овом граду наставио је своју активност и за време владавине Константина Великог и његових наследника. На основу налаза оловних пломби јужно од стуба IV храма (сл. 7), од којих је девет носило представе бисти тетрарха, а упоредо са праћењем локације аналогних налаза, дошло се до закључка да је роба печажена и пристизала

Сл. 7 – место налаза оловних пломби (план Б. Поповић)

Fig. 7 – The place where lead seals were found (plan B. Popović)

у храм и за време владавине Константина Великог (306-337).¹⁶ Та пракса се наставила и током владавине његовог сина Констанција II (337-361), чији је део главе са дијадемом у коси (сл. 8) регистрован међу фрагментима порфирних скулптура из храма,¹⁷ али је и новац из периода његове велсти пронађен у испуну негатива потпорног зида око овог храма.¹⁸ Владавину овог цара карактерише градња како пута ка Италији, о чему сведочи миљоказ из Сирмијума,¹⁹ тако и цивилних и сакралних објеката, као што су базилике

св. Иринеја, на источној, и св. Синерота, на северној градској некрополи.²⁰ Сирмијум је имао изузетно важну улогу у склопу верске политике Констанција II, који је према паганизму заузео оштар став, забраниши закони из 353. и 356. године ноћна жртвовања, али и само поштовање паганских идола.²¹ С друге стране, цар је постао заговорник аријанске јереси, у

Сл. 8 – глава Констанција II, фрагмент (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 8 – Head of Constantius II, fragment (documentation of the Institute of Archaeology in Belgrade)

чему су га следели и бројни локални бројни локални црквени великодостојници. У времену од 351. до 358. године у Сирмијуму су се одржала четири црквена сабора, од којих је неке организовао сам цар. На њима је, уз помоћ епископа из Валенса из Мурсе, Урсација из Сингидунума и новоизабраног сирмијског епископа Германија, аријанство однело превагу. Сукоби између присталица Ни-

16 Popović 2019, 273-285.

17 Поповић (Popović) 2017, 59-61, њ. 3.

18 Поповић (Popović) 2017, 52-53.

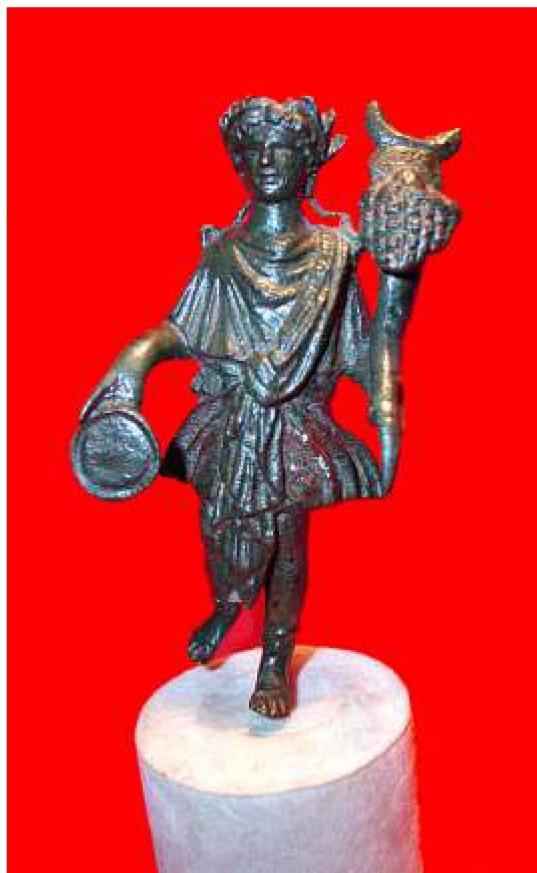
19 *CIL* III 10617 = Mirković 1971, (note 66), no 97.

20 Popović 2016 (2), 179-193.

21 Stein 1968, 145, 211-214, 215-218.

кејске догме и Аријеве јереси су се наставили и 359. године, када је донета тзв. *Четвртиа сирмијска формула*, која је требало да буде компромисно решење за обе супростављене стране, али, вољом цара, измењена је одлука већине, па су на синоду у Константинопољу 360. године основу вере формулисали аријански бискупи.²² Овај степен црквене активности у Сирмијуму изискивао је велике организационе и материјалне капацитете, који су постигнути као ехо Константинових законских одредби из треће деценије IV века.

Поред сукоба унутар саме Цркве и појаве аријанства и других јереси, на општу ситуацију у Царству утицај је имала и краткотрајна владавина Јулијана (361–363), названог „Апостата“, односно „Отпадник“, који је настојао да врати паганску религију и класичне римске верске обрасце. Иако, због смрти овог цара недуго пошто је дошао на власт, политичке одлуке нису биле темељно спроведене, ипак су довеле до јачања антихришћански настројених грађана, пре свега интелектуалне елите и сенаторског staleжа. Ове групације у многоме су допринеле слабљењу моћи и паду цара Грацијана (367–383), који је претходно донео низ наредби и аката против паганских колегија, којима је конфисковао имовину.²³ Но, пагански култови задржали су своје следбенике, о чему сведоче и археолошки налази. Поред фигура класичних римских божанстава, постављених у јавне и приватне објекте и обнављања инвентара домаћих ларарија, што показује бронзана фигурина Лара (сл. 9) из стамбног објекта у северној градској зони,²⁴ практиковали су се и соларни

Сл. 9 – бронзана фигурина Лара, северна градска зона Сирмијума (документација Музеја Срема, Сремска Митровица)
Fig. 9 – Bronze figurine of Larus, northern city zone of Sirmium (documentation of the Museum of Srem, Sremska Mitrovica)

култови, о чему сведочи налаз иконе дунавских коњаника из објекта на порушеном хиподрому,²⁵ али и магијски обреди, о којима сведочанство пружа налаз цилиндричног реликвијара од бронзе (сл. 10), у којем су, по речима палеозолога, биле похрањене животињске кости, овце, козе или срне.²⁶ Јачање утицаја паганских кругова у свим деловима Цар-

22 Mirković 2006, 120-124.

23 Stein 1968, 200–202.

24 Popović 2004, 379-384.

25 Поповић 1986, 117, бр. 4.

26 Поповић (Popović) 2013, 158, сл. 81.

Сл. 10 – бронзани реликвијар са животињским костима (документација Музеја Срема, Сремска Митровица)

Fig. 10 – Bronze reliquary with animal bones (documentation of the Srem Museum, Sremska Mitrovica)

ства навело је цара Теодосија (379-395) да предузме крајње репресивне мере против пагана и њихових институција. Он се крунисао у Сирмијуму, што је, вероватно,

био повод за рушење дванаестоугаоног храма, посвећеног царском култу, а подигнутог 80-так година раније, за време прве тетрархије. Скулптуре од порфира, које су га красиле, поломљене су тешким маљевима, о чему сведочи отисак овог оруђа на једном фрагменту порфира (сл. 11).²⁷ После крунисања и боравка у Сирмијуму, Теодосије је фебруара 391. године забранио слављење паганских култова у свим храмовима града Рима, а јуна исте године донео је одлуку о забрани паганских култова у Египту.²⁸ Следеће, 392. године, цар је издао закон по којем је

Сл. 11 – фрагмент порфира са отиском маља (документација Археолошког института у Београду)

Fig. 11 – Fragment of porphyry with a mallet traces (documentation of the Institute of Archaeology in Belgrade)

забрањено и слављење култова Генија, Лара и Пената.²⁹ Ови закони представљају финални део пута хришћанства ка државној религији.

²⁷ Поповић (Popović) 2017, 111-112, сл. 20; Popović 2020 153-155, fig. 10.

²⁸ *Cod Th.* XVI, 10. 11.

²⁹ *Cod Th.* XVI, 10. 12.

LAWS AND PRACTICE ON THE PATH OF CHRISTIANITY TO THE STATE RELIGION: THE EXAMPLE OF SIRMIUM

SUMMARY

During the reign of Diocletian, Sirmium was the scene of important events in the domain of military, administrative and ideological policy of the Empire. (Fig. 1) The reign of Diocletian as Augustus and Galerius as Caesar was marked by severe persecution of Christians, especially intense during 303-304 AD. One of the authentic court records from that era is related to the trial against Irenaeus, the first historically attested bishop of Sirmium. He died on Easter, April 6th, 304. Except him, many other martyrs were executed in Sirmium.

During the reign of Diocletian, the construction of the temple, dedicated to the imperial cult began. It had a dodecagonal layout (Figs. 2-4) and the interior was decorated with the porphyry statues of the emperors (Figs. 5, 6).

This practice of Imperial cult continued until the reign of Constantine's son Constantius II. Galerius' edict on tolerance from 311 AD and the Milan Edict from 313 AD did not bring drastic changes, except for the fact that all citizens, including Christians, were given the right to freely profess their religion. The traditional way of life continued, an imperial palace with a hippodrome was built near the mentioned temple, as well as a series of villas, thermal baths and granaries in the southern part of the city. Based on the findings of lead seals south of the column IV of the temple (Fig. 7), nine of which carried representations of busts of tetrarchs, and in parallel with tracking the location of analogous finds, it was concluded that the goods were sealed and arrived in the temple during the reign of Constantine the Great. This practice continued during the reign of his son Constantius II,

whose head part with a diadem in his hair is registered among the fragments of porphyry sculptures from the temple (Fig. 8). Constantius II took a harsh stance towards paganism, forbidding night sacrifices with laws from 353 and 356 AD, as well as the mere veneration of pagan idols. At the same time, the emperor became an advocate of the Arian heresy, so between 351 and 358 AD, four church councils were held in Sirmium. *The Fourth Sirmian Formula* did not resolve the issue of supremacy between Arianism and the Nicene Dogma.

The strengthening of anti-Christian citizens contributed to the downfall of Emperor Gratian, who issued a series of orders and acts against the pagan colleges, confiscating their property. However, pagan cults retained their followers, as evidenced by archeological finds, including magical rites (Figs. 9-10).

These events led Emperor Theodosius to take extremely repressive measures against the pagans. He was crowned in Sirmium, which was probably the reason for the demolition of the dodecagonal temple, dedicated to the imperial cult, built some 80 years earlier. The porphyry sculptures that adorned it were broken by heavy hammers, as evidenced by the imprint of this tool on one porphyry fragment (Fig. 11). After his coronation in Sirmium, in February 391 AD Theodosius banned the celebration of pagan cults in all the temples of the city of Rome, and in June of the same year he made a decision to ban pagan cults in Egypt. Next, in 392 AD, the Emperor issued a law prohibiting the celebration of the cults of Genii, Lari and Penati. These laws represent the final part of Christianity's journey to a state religion.

Скраћенице

- **AA SS** - *Acta Sanctorum*
- **CIL** - *Corpus Inscriptionum Latinarum*

Извори

- **Cod. Iust.** - *Corpus Iuris Civilis*, 3 vol. (I *Institutiones, Digesta*; II *Codex Iustinianus*; III *Novellae*), eds. P. Kruger, T. Mommsen, T. Schoell, G. Kroll, Berlin 1954.
- **Cod. Th.** - *Theodosiari Libri XVI cum Constitutionibus Simonidianus*, ed. T. Mommsen, P.M. Meyer, P. Krueger, 2. *Leges*, Berlin 1962; engleski prevod: C. Pharr, Princeton 1952.
- **PG** - *Patrologia Graeca* (J. P. Migne, éd., *Patrologia Graeca*, Paris 1960)

Литература

- **Bratož 2003** - R. Bratož, Dioklecijanovo preganjanje kristijanov v provincah srednjega Podunavja in zahodnega Balkana, in : *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti Viktora Ptujskega*, ur. S. Kranjc, Ptuj 2003, 9-98.
- **Jarak 2011** - M. Jarak, Ranohrišćanski mučenici Panonije (Summary: Early Christian Martyrs of Pannonia), in 1700 godina svetih Srijemskih mučenika, *Zbornik radova s međunarodnog simpozija o 1700. obljetnici Sirmijsko-panonskih mučenika (3004-2004)*, prir. D. Damjanović, Đakovo 2011, 51-70.
- **Mirković 1971** - M. Mirković, Sirmium-its History from the I Century A.D. to 582 A.D. The Inscriptions from Sirmium and its Territory, in: *Sirmium I*, V. Popović, ed., Beograd 1971, 5-94.
- **Mirković 2006** - M. Mirković, *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006.
- **Поповић 1986** - И. Поповић, Један доњопанонски центар за израду оловних икона подунавских коњаника (Résumé: I. Popović, Un centre de production des icônes en plomb des cavaliers danubien en Basse Pannonie), *Зборник Народног музеја XII/1*, 113-122.
- **Popović 2004** - I. Popović, La statuette du Lar de Sirmium, in: *The Antique Bronzes: Typology, Chronology, Autenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronze*, ed. C. Musşteanu, Bucharest 2004, 379-384.
- **Popović 2011** - I. Popović, Residential Complex in South-Eastern Part of Late Antique Sirmium: Written Sources and Archaeological Evidence, in: *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste im Donau-Balkan-Raum*, Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008, Hrsg. G. v. Bülow, H. Zabehlicky, , RGK Frankfurt a.M., KVF Band 15; ÖAI Wien, Sonderschriften Band 45, Bonn 2011, 179-185.
- **Поповић (Popović) 2013** - И. Поповић (I. Popović), « In hoc signo vincens », u: *Константин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, in: (*Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The Birth of Christianity in the Roman Provinces on the Soil of Serbia*, eds. I. Popović, B. Borić-Brešković), Београд 2013, 138-159.
- **Popović 2014** - I. Popović, The Motif of Christogram on the Architectural Elements of the Imperial Palace in Sirmium, in: *The Edict of Serdica (AD 311). Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration*, eds. V. Vachkova, D. Dimitrov, Sofia 2014, 261-276.
- **Popović 2016 (1)** - I. Popović, Porphyry Sculptures from Sirmium, *Antiquité Tardive* 24, 2016 (2017), 371-390.
- **Popović 2016 (2)** - I. Popović, Survey of Early Christianity in Sirmium / Sremska Mitrovica (fourth to fifth c. AD), in: *GrenzÜbergänge. Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historic-archaeological research at the middle Danube (4th to 8th c. AD)*. Akten des 27 Internationales Symposium der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, ed. I. Bugarski, O. Heinrich-Tamáska, V. Ivanišević, D. Syrbe, *Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 4, Rhemshalden 2016*, 179-193.
- **Поповић (Popović) 2017** - И. Поповић, Порфир – моћ цара и дошитојанство богова. Скулптуре из римских зрадова и илалта у

Србију (I. Popović, *Porphyry – power of emperors and dignity of gods. Sculptures from Roman towns and palaces in Serbia*),

Археолошки институт, Посебна издања 62 (Institute of Archaeology, Monographs 62), Beograd 2017.

- **Popović 2019** - I. Popović, Lead Seals with Tetrarchical Busts from the Imperial Palace in Sirmium (Оловне пломбе са тетрархијским бистама из царске палате у Сирмијуму), *Starinar* 69, 2019, 273-285.
- **Popović 2020** - I. Popović, Polygonal Structure in the Northern Part of the Imperial Palace in Sirmium (site 85) and Similar Buildings in Balkan Roman Residential Complexes, in: *Illyricum Romanum. Studiola in honorem Miloje Vasić*, eds. I. Popović, S. Petković, Institute of Archaeology, Monographs 73, Belgrade 2020, 146-160.
- **Поповић (Popović) 1993** - В. Поповић, *Sirmium*. Град царева и мученика, у: *Римски царски зградови и палате у Србију*, приредио Д. Срејовић. (V. Popović, Sirmium. A Town of Emperors and Martyrs, in: *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, ed. D. Srejović), Београд 1993, 15-27.
- **Stein 1968** - E. Stein, *Histoire du Bas-Empire I*. Amsterdam 1968.
- **Zeiller 1918** - J. Zeiller, *Les origines chrétiennes des provinces danubiennes de l'Empire romain*. Paris 1918.

РИМСКИ ЗАКОНИ, РИМСКА РЕЛИГИЈА И РИМСКИ ХРАМОВИ У КАСНОЈ АНТИЦИ

Айсџиракџи: У периоду касне антике римски императори доносе низ закона који су забрањивали приношење жртви паганским божанствима, посебно животињских жртви. Низ новодонешених закона је такође забрањивао практиковање ритуалних свечаности, обичаја и пракси, са посебним освртом на тзв. мистеријске религије које су у оквиру ритуала иницијације подразумевале оргијастичке радње и свету гозбу током које се жртвовала и јела света животиња божанства у питању. Римски императори почевши од Константина Великог су поред наведеног забрањивали и практиковање магије, ноћних ритуала и жртвовања, приношења дарова статуама божанстава итд. Владавина цара Грацијана представља прекретницу у контексту владарове одлуке да се одрекне титуле врховног свештеника, *pontifex maximus*, уклони олтар богиње Викторије из римског сената, одбије даље финансирање државних култова, као и да се статуе паганских богова и богиња не сматрају више за култне објекте, већ за дела која поседују само уметничку вредност. Слабљење паганске религије и уништавање паганских храмова се интензивирају током Теодосијеве владавине, који фаворизује хришћанство и хришћане науштрб ослабљеног паганизма. За време Теодосијевих наследника, пагански храмови бивају пренаменовани за јавну употребу, а култне статуе паганских богова обележаване крстовима у контексту егзорцизма или њиховог покрштавања, а у циљу потпуног уништавања сваког трага паганства и тријумфа хришћанства.

Кључне речи: римски закони, римска религија, храмови, скулптуре, римска божанства

У свом чувеном спеву „Против Симаха“ (*Contra Symmachum*) из 404 или 405. године, хришћански писац шпанског порекла Аурелије Пруденције Клеменс (*Aurelius Prudentius Clemens*) позива пагане да оставе по страни своје религиозне светковине, церемонијална

жртвовања у част богова и да обришу крв са култних статуа, остављајући их да буду само оно што и јесу по његовом мишљењу – значајна уметничка дела.¹ Овај спев, у коме Пруденције полемише против паганских веровања, богова и нарочито култа бога Сунца (*Sol Invictus*), је настао по

1 Присећајући се различитих начина одавања поште култним статуама у контексту њиховог обожавања као супституције божанстава, обраћајући се римским сенаторима Пруденције их саветује да одбаце детињасте фестивале, апсурдне церемоније и вотивне дарове паганским боговима. Посебно се дотиче обожавања култних статуа уз животињске жртве и саветује да статуе дела славних уметника остану “чисте” (неупрљане крвљу невиних животиња) и да се више не изводи чин животињског жртвовања у част богова, који по њему представља грех, Thomson 1949, 387-389.

Грацијановом уклањању олтара богиње Викторије из римског сената 382. године, али и услед пледирања паганског римског сенатора, префекта и конзула Рима Квинта Аурелија Симаха (*Quintus Aurelius Symmachus*) да олтар богиње победе буде враћен у сенат, услед своје симболике римске тријумфа у битци на Акцију, због чега су се од првог века па све до уклањања олтара из сената 382. године, чланови сената заклињали над олтаром на лојалност римском императору и молили за његово здравље, као и за добробит и благостање римске државе.²

Полемика паганских сенатора четвртог века са Хришћанима око уклањања олтара Викторије из Сената траје још од владавине цара Констанција II који је 357. године уклонио богињин олтар, да би га цар Јулијан вратио на своје првобитно место током своје кратке трогодишње владавине (361-363), где олтар остаје и за време власти Валентијана до доласка на престо цара Грацијана. Као један од најутицајнијих и најбогатијих римских паганских сенатора, Симахус се више пута заузимао за повратак олтара богиње Викторије у Сенат – најпре код цара Грацијана који одбија да га прими, па код Валентијана II, након чије смрти престо заузима узурпатор Еугеније који, иако Хришћанин, рестаурира паганске храмове и финансијски подржава паганске религиозне светковине. 403 године, по писању песника Клаудијана, статуа богиње Викторије се и даље налазила у Сенату, но судбина и олтара и статуе бива запечаћена законом из 408. године против много-

божачких статуа.³ Заправо већ од доласка цара Константина Великог на чело римске државе, се започиње са доношењем закона против паганства, ритуалних радњи и паганских храмова, а дотадашње стање у контексту паганске религије се мења у корист јачања хришћанства и све виднијег слабљења паганства.

Захваљујући најопсежнијој кодификацији римског права још од времена 12 таблица, Теодосијевом законнику донешеном 438. године од стране цара Теодосија III (402-450), сазнајемо о чак 20 закона цара Константина Великог, који се тичу религијских питања у вези са паганизмом, јеретицима и јудаизмом.⁴ Овде нећемо улазити у већ познате, вишевековне полемике око правих религијских уверења цара Константина и његовог одређења као паганина односно Хришћанина, али ћемо подвући да је као мудар и практичан државник руковођен интересима римске државе, Константин континуирано лавирао између и даље снажне паганске струје и хришћанства које задобија све више поштоваоца, са једне стране повлађујући Хришћанима свестан паганских ритуала (посебно животињског жртвовања које је за њих представљало највећи проблем), а са друге стране не инсистирајући код пагана на слепом придржавању већ важећих закона против њихове религије у свакодневном животу. То се јасно може видети из више писама које цар Константин Велики упућује префекту Рима, Септимију Базусу 318. године или римском народу 319. године, а у којима владар осуђује оне који прак-

2 Након победе у поморској битци код Акција над Марком Антонијем, Октавијан је пренео статуу богиње Викторије из Тарента у Рим и поставио је на улаз римског Сената. Сваког 3. јануара на олтару богиње Викторије на који је била постављена статуа божанства, римски сенатори су полагали заклетву лојалности владару и упућивали молитве за његово здравље и благостање римске државе, Brown 2003, 4-5.

3 Ibid, 7.

4 Од 20 закона у вези религија донетих у време владавине Константина Великог, седам закона је у вези са црквом, два закона се баве јереси, четири закона су се тичала паганизма, а пет закона јудаизма, Tilden 2006, 8.

Сл. 1 – Релјефна представа свечане процесије жртвовања животиња, Суоветаурилиа, Диоклецијанов споменик, Форум Романум, рани 4. век

Sl. 1 – Relief representation of a solemn procession of animal sacrifice, Suovetaurilia, Diocletian's monument, Forum Romanum, early 4th century

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Suovetaurilia_relief_plaster_cast_of_marble_original_from_imperial_altar,_Rome,_mid_1st_century_AD,_now_in_the_Louvre_-_Spurlock_Museum,_UIUC_-_DSC05734.jpg)

тикују магију (*magicae artes*) и наређује да пророци (*haruspices*) и свештеници (*sacerdotes*) и сви који жртвују паганским божанствима и практикују друге религиозне ритуале, не могу више то да раде приватно у својим или туђим домовима, али могу јавно над олтарима и унутар сакралних простора.⁵ Главна критика Хришћана и хришћанских писаца се односила на паганско жртвовање животиња приликом свечаних церемонија, услед чињенице да је жртвени чин представљао мрску асоцијацију на крваве прогоне хришћана од стране паганских императора (сл. 1). Но Хришћани нису били једини критичари животињских жртава у крви – Порфирије од Тира (*Porphyrios*) пише у свом делу „О апстиненцији“ (*De abstinentia*) да су и пагански

интелектуалци расправљали о исконској потреби богова за жртвама у крви.⁶ И заиста, након победе над Лицинијем 324. године, кроз више писама упућених гувернерима источних римских провинција, али и закон донешен у исто време, Константин Велики забрањује преторијанским префектима и свим великодостојницима приношење животињских жртви паганским божанствима.⁷ Атмосфера у којој се ујурбано гради нова римска престоница Константинополис и у коју се по наређењу цара доносе сва значајна уметничка дела из свих делова Римског царства, али и најважнији култни пагански споменици, погодује претпоставци да у периоду освећења нове престонице царства, Константин могуће доноси закон о уништењу паганских

5 Из писма упућеног префекту Рима Септимију Басусу (Septimius Bassus) се види да је Константин Велики био против оних који практикују своје вештине магије, као што се из владаревог писма 319. године може сагледати да он забрањује активности пророка и свештеника у приватним кућама, али дозвољава да своје вештине и даље практикују јавно – испред олтара и јавних светилишта, Curran 1996, 70.

6 McLynn 2009, 575.

7 Curran 1996, 72.

Сл. 2 – Остаци храма богиње Венере у Хелиополису (данас Баалбек, Либија), срушен у време владавине цара Константина у 4 веку

Sl. 2 – *The remains of the temple of the goddess Venus in Heliopolis (today Baalbek, Libya), demolished during the reign of Emperor Constantine in the 4th century*

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Temple_of_Venus,_Baalbek_14030.JPG)

храмова почетком 330.⁸ Еузебије и Либаније пишу о преношењу паганских култних предмета из различитих храмова у нову престоницу, као и о топљењу металних култних статуа божанстава. Иако Еузебије у своме делу „Константинов живот“ (*Vita Constantina*) иде и корак даље и пише о уништењу шест храмова: три Афродитина храма у Јерусалиму, Афаки и Хелиополису (сл. 2), два Аполонова храма у Дидими и Антиохији, као и храму Асклепија на локалитету Аигаи у Киликији, мало је вероватно да су храмови били срушени до

темеља, што ни археолошка истраживања на поменутих локалитетима нису доказала.⁹ Од ових примера значајни су храм Афродите у Јерусалиму на чијем месту Константин гради цркву Васкрсења Христовог посвећену 336. године, као и храм са локалитета Мамре у Хеброну где се наводно Христ први пут приказао Абрахаму. Из Константиновог писма јерусалимском бискупу Макарију сазнајемо да је при посети овом светом месту у Хеброну, Константин Велики видео култне статуе и сазнао да се ритуал и жртвовања, упркос његовој наредби,

⁸ Ibid, 75.

⁹ Fox 1986, 718-719.

редовно одржавају, те је наредио да се статуе паганских богова спале, жртвеник уништи и уместо паганског храма сагради хришћанска црква.¹⁰ Са друге стране, постојао је раскорак између донесених закона цара Константина и примене тих истих закона у пракси: вотивни натпис са локалитета Хиспелум (Hispellum) северно од Рима настао између 333 и 337, садржи молбу овог умбријског града цару Константину у вези изградње храма у част њега и његове породице, као и жељу града Хиспеллума да позоришним и гладијаторским играма, под надзором новоустоличеног свештенства рода Флавија, освештење храма буде обележено, што цар Константин и дозвољава.¹¹ На основу овога примера са једне стране и Константиновог писма Шапуру од Персије са друге стране у коме римски император пише да се са језом присећа крви и смрада при жртвовању животиња,¹² јасно је да је Константин очигледно гајио снажан лични анимозитет према чину паганског жртвовања и магијским ритуалима, док је у контексту практиковања обичаја предака односно паганских религијских ритуала и церемонија био прилично толерантан. То потврђује и рановизантијски писац Либаније у свом спису „За храмове“ (*Pro tempis*), где тврди да “Константин није мењао ништа у традиционалном начину обожавања и да

иако је у храмовима владало велико сиромаштво, Константин није стриктно забрањивао жртвовања божанствима”.¹³

За време Константинових синова и наследника, Констанса и Констанција, бива донешено више закона у вези са римском религијом, од којих је сачувано 20 закона донесених од стране Констанција и четири закона која су браћа заједно донела. 341 године бива поново донешен закон против жртвовања животиња божанствима, са експлицитно поновљеним деловима у којима се јасно алудира на већ постојећи закон из периода владавине Констансовог и Констанцијевог оца, Константина Великог.¹⁴ Тиме је јасно имплицирано да иако је шест од 25 закона против паганства познатих до тада садржавало сурове казне почевши од сакаћења до усрђивања лица надлежних за спровођење закона у случају да не поступају по истом, по примерима из свакодневног живота из 4 века, јасно је да су се чак и намесници провинција често оглушавали о царске наредбе ради личне користи и популарности. У прилог томе говоре и два закона Констанција II, из 346 године године, где се у првом закону налаже да се храмови паганских божанстава ван градске територије не угрожавају ни на који начин, док се у другом закону изражава задовољство што ће сви пагански храмови бити затворени и

10 У “Константиновом животу” 3.52-53 на основу копије царевог писма бискупу Макарију од Јерусалима, Еузебије помиње да је владар оштро критиковао Макарија и друге палестинске бискупе, јер су дозволили паганско жртвовање на сакралној локацији Мамре, где се Господ први пут појавио пред Абрахамом, Bradbury 1994, 131-132.

11 Константин Велики је дозволио изградњу храма у част живих и преминулих чланова империјалне породице и Хиспелум је чак због лојалности цару назван новим именом “Flavia Constans”. Ипак, може се претпоставити да владар није дозволио животињске жртве у име цара и чланова његове породице, Curran 1996, 76.

12 Константин Велики није дозвољавао животињске жртве у његовом присуству чак ни приликом државних празника, а Еузебије помиње да приликом прославе 30 година цареве владавине 336 у Константинопољу, нису приношене жртве у крви, Bradbury 1994, 129-130.

13 Либаније пише да Константин Велики није направио никакав суштински заокрет у контексту приношења жртви паганским божанствима, за разлику од свог наследника Констанција, који је био под снажним утицајем евнуха и дворанина до мере да је забранио приношење жртве боговима, Bradbury 1994, 127-128.

14 Ibid, 126.

жртвовања животиња боговима забрањена, по познатој личној максими Констанција “Cesset superstitio, sacrificiorum aboleatur insania” (Нека престане сујеверје, нека лудости жртвовања буду укинута).¹⁵ Међутим, јасно је да је ситуација у свакодневном животу била прилично другачија, јер чак и Констанције при посети Риму 357. године, изражава дивљење према монументалним паганским храмовима, а као врховни свештеник *pontifex maximus*, он и даље бира свештенике за одговарајућа братства и стара се о финансирању државних паганских култова. Да је и Констанције имао селективно толерантан став према спровођењу закона може се сагледати на два контрадикторна примера од којих се први односи на суђење филозофу Деметрију Китрасу који је 359. оптужен да је жртвовао египатском богу Бесу у његовом храму у Абидосу који је затворен 357. године,¹⁶ на шта се одбрана филозофа свела на изјаву да је он од ране младости верник бога Беса, након чега је пуштен на слободу.¹⁷ Други пример се, пак, односи на Констанцијеву одлуку да се жртвеник богиње Викторије изнесе из римског Сената, чиме је потврђена његова нетрпељивост према жртвовању паганским боговима, али не и жеља за уништењем паганских храмова.

Иако је Констанцијев наследник, Јулијан Апостата, владао свега три године од 360. до 363., период његове владавине

се сматра својеврсном и последњом ренесансом паганства, што јасно потврђује његов надимак *Templorum Restaurator* “Обновитељ храмова” са натписа пронађеног близу Цезареје Филипи у римској провинцији Сирији или пак надимак *Restaurator Romanae Religionis*, односно „Обновитељ римске религије” са базе статуе цара из Нумидије, данас Алжира.¹⁸ Амијан Марцелин пише да је Јулијан не само обнављао и отварао затворене паганске храмове, већ их и финансијски подржавао, поново установљавајући привилегије паганског свештенства.¹⁹ Епиграфски натписи, пак, указују само на обнову малог храма из другог века на локалитету Деир Ел-Месхкук у Арабији 362 године.²⁰ Либаније поврђује да је Јулијан законски приморао оне који пљачкају и уништавају паганске храмове да их обнављају о свом трошку, док историчар петог века Созомен пише да је Јулијан строго кажњавао све оне који нису поступали по његовим наређењима.²¹ По речима Либанија, Јулијан је по својим бројним жртвовањима различитим божанствима, нарочито Зевсу, Фортуни и Деметри у Антиохији, предњачио у односу на све Грке заједно.²² Услед тога га Хришћани и називају “спалиоцем бикова”,²³ а фигура бика се иначе често појављује на његовом новцу. Поставши цар, Јулијан аутоматски постаје и врховни свештеник, *pontifex maximus* и на тај начин постаје гарант религиозних радњи,

15 Ibid, 135-136.

16 Amm. Marcellinus 19.12.

17 Из Констанцијевих писама градском префекту Рима и преторијанском префекту Италије и Африке се може јасно видети да је главна тачка спотицања у контексту практиковања ритуалних паганских обреда била животињска жртва божанствима – владар је чак имао замерке и на паљење тамјана приликом приношења жртви боговима, Bradbury 1994, 134.

18 Greenwood 2014, 106-107; *Æ* 1969/70, 631; Smith 1995, 216.

19 Amm. Marcellinus, *Res Gestae*, XXII. 5. 2

20 Greenwood 2014, 112.

21 Libanius, *Orationes*, XVIII, 126; Sozomen, *Ecclesiastical History*, B. 4-6; Greenwood 2014, 111.

22 Belayche 2022, 104-105.

23 Алузија на жртвовање бика приликом различитих свечаности.

ритуала и светковина, као и жртвовања боговима које је редовно изводио два пута дневно.²⁴ У том контексту 362. године Јулијан доноси важан закон по коме сви храмови који су затворени имају бити отворени, као и да се храмови уништени од стране Хришћана имају обновити о њиховом трошку. Уједно, законом се предвиђа и изградња нових храмова која је наведена као приоритетна у односу на све друге грађевинске пројекте по провинцијама.²⁵ Па ипак, неоплатоничар по убеђењу и добро упознат како са питагорејским замеркама да жртвовања узрокују бол и мучење животиња, тако и уверен да је највреднија жртва која се може понудити боговима сопствена душа кроз медитацију и промишљање, Јулијан није био равнодушан према питању приношења жртви у крви паганским божанствима, односно према том аспекту јавних ритуалних церемонија генерално, што потврђује његово признање у писму Либанију из 363. године приликом ритуалне светковине и жртвовања животиња паганским боговима у сиријском граду Батнае, када Јулијан закључује да је такво претерано обожавање богова недолично у односу на право, исконско поштовање богова и да по његовом мишљењу, жртвовања и молитве упућене боговима требају бити обављане у миру и тишини, у приватности сопственог контемплирања.²⁶ Овакво размисљање представља новину од стране првог и јединог императора који је веровао у практиковање филантропије, односно у побожност и обраћање боговима на

скроман, озбиљан начин, надасве пун поштовања. Варијацију на своје размисљање међутим, проналази 363. године приликом посете светилишту бога Аполона у месту Дафне поред Антиохије, где је владар очекивао богату јавну свечану процесiju и жртвовање животиња у част бога Аполона, уместо чега затиче празан храм са свештеником који му саопштава да је сав новац за светковине потрошен на трке коња и да је он донео гуску из своје куће као понуду богу Аполону.²⁷ Либаније пише да је Јулијанов покушај да врати стари сјај храму Аполона изазвао гнев Хришћана који пале храм 362. године, тиме разбесневши Јулијана да не само спроведе строгу истрагу о пожару, већ и да затвори Антиохијску цркву и однесе сва њена блага у царску касу.²⁸

За време кратке осмомесечне владавине императора Јовијана, није донет ниједан закон који би се посебно односио на уништавање паганских храмова, иако је познато да је владар писао свим гувернерима римских провинција наређујући им да пусте становнике у хришћанске цркве, с обзиром да је он веровао да је Хришћанство једина права религија.²⁹ Од 20 закона сачуваних из времена владавине Валентијана I, а који се тичу религије, само један закон из 364 или 365. године се односи на пагане и то у контексту обраћања цара префекту Рима Симахусу, да казни службеника који је одредио да Хришћанин буде чувар паганског храма, лишавањем живота и имовине.³⁰

24 Јулијан је у својој палати имао мало светилиште у коме се свакодневно молио и приносио жртве, а у свом делу *Misogogon* (Мрзитељ браде) цар прети да ће спалити цркву у Емеси и подржава уништавање хришћанских цркава, Greenwood 2013, 113.

25 Smith 1995, 211.

26 Bradbury 1995, 340; Rosenberger 2012, 256.

27 Bradbury 1995, 355.

28 Duncombe 1784, 243-251.

29 Tilden 2006, 93.

30 Ibid, 122.

Слична ситуација се понавља и у периоду Валенсове владавине, за време које је донето пет закона који се тичу религије у контексту хришћанске цркве, монаха и црне магије за бављење којом је цар прописао смртну казну. Ипак, тај закон се индиректно тицао и такозваних мистеријских култова, с обзиром да је забрањивао било какве ноћне ритуале или молитве, магичне радње и ритуална жртвовања која се одигравају ноћу. Они који би били затечени у било којој од наведених ноћних активности, би били кажњени смртном казном.³¹

Владавина наредног цара, Грацијана, представља прекретницу у дугогодишњем конфликту пагана и Хришћана, у чему је први корак владара био да се одрекне титуле врховног свештеника, која му је, као и његовим претходницима, припадала самим његовим проглашењем за цара.³² Иако је заједно са Валенсом и Валентинијаном II у периоду од 375 до 378. Грацијан финансирао рестаурацију храма и портика богиње Изиде Пелагије, заштитнице мора и морепловаца у Остији, у самосталној владавини цар се изјашњава као Хришћанин и противник паганства у сваком смислу.³³ 382. година је у контексту Грацијанове подршке хришћанству била пресудна на више начина за пагане – цар најпре доноси одлуку да се олтар богиње Викторије уклони из римског сената, тиме поставши други римски император после Констанција II који је то учинио, али овога пута заувек.³⁴ Уједно, Грацијан одбија да финансијски даље подржава државне култове и свештенства и доноси закон који такође представља прекретницу у контексту не само паганске религије, већ и уметности касне антике:

цар доноси одлуку да се сачува неименовани пагански храм у источном делу царства, по већини аутора у питању би могао бити град Едеса, као и да се култне статуе божанстава оставе у храму и буду и даље изложене, али да буду убудуће сагледаване не као ликови богиња и богова, већ као уметничка дела.³⁵

За време владавине Грацијановог наследника Флавијуса Теодосија, хришћанска интолеранција пагана доживљава својеврсну кулминацију не само у контексту бројности и ширине закона који су донети – сачувано је чак 65 закона у вези религије, од којих се 35 закона тиче хришћанства, цркве и клерика, 21 закон садржи наредбе против јеретика и јереси генерално, а девет закона је директно у вези паганства и пагана. У почетку Теодосијеве владавине се не наслућује његова доцнија суровост – 382. је цар декретом (Cth 16.10.8) дозволио да храмови са статуама које се сматрају уметничким делима, а не којима се подносе жртве, могу остати отворени. Наредних година пак, се показује као врло одлучан и хришћански побожан владар, намеран да све противнике хришћанства и хришћана уклони у потпуности, што је имало за последицу не само прогон, већ и убијање пагана од стране хришћана који вођени локалним бискупима методично уништавају како градске, тако и руралне храмове, пљачкајући из њих култни инвентар, сем уколико га претходно не би сакрили пагански свештеници и верници. Закони донешени током Теодосијеве владавине су врло детаљно забрањивали било какве паганске религиозне ритуале прилично агресивним речником – “Нема места за слављење мистерија, нити

31 Ibid, 142.

32 Cameron 1968, 96.

33 Boin 2010, 257.

34 Cameron 1968, 98.

35 Alchermes 1994, 171-172.

Сл. 3 – Остаци и идеална реконструкција храма египатског бога Сераписа – *Serapeum*
Sl. 3 - *Remains and ideal reconstruction of the temple of the Egyptian god Serapis - Serapeum*

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Serapeum_of_Alexandria_%281%29.jpg)

(<https://www.bibalex.org/alexmed/Attachents/Proects/Large/200903241322278042.jpg>)

могућности за практиковање лудила њихових изузетно тврдоглавих мозгова – мислећи на вернике мистеријских култова.³⁶ Исто се односило и на покушаје жртвовања паганским боговима и приношење вотивних дарова или молитву кулtnим статуама, а у случају кршења закона предвиђена је смртна казна. Теодосијеву владавину обележава више сурових случајева уништавања паганских храмова, као што су на пример уништење чувеног храма Зевса Белоса у Апамеји у Сирији 385 од стране преторијанског префекта Кинегија или уништење синагоге у Калиникуму 388. године од стране локалног бискупа и хришћанских вер-

ника.³⁷ Но, свакако најдрастичнији и најужаснији пример уништења паганског храма, за пагане не само Египта, већ целог Римског царства, представља напад хришћана на храм египатског бога Сераписа у Александрији – чувени Серапеум и његово уништење 392. године (сл. 3).³⁸ Рушење једног од највећих паганских храмова Серапеума, који је у целом римском царству важио као једно од највећих и најважнијих паганских светилишта, је у многоме допринело даљем слабљењу паганства и хришћанском величању победе хришћанског бога над старим боговима.³⁹ Теодосијево очигледно фаворизовање хришћанства и

36 Tilden 2006, 212.

37 Ibid, 164.

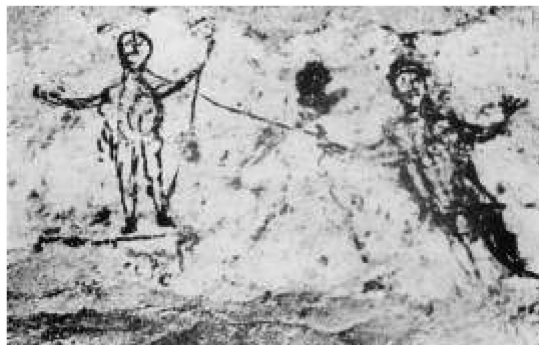
38 Ibid.

39 Harl 1990, 14.

хришћана се огледало дакле не само у законима донешеним у корист хришћанске цркве, већ и у подвлачењу при завршетку свакога закона против пагана реченицом да ће се име једног и јединог бога Христа славити свуда и да ће се његова вера увек одржавати.⁴⁰ Уколико се подробно анализирају Теодосијеви закони против пагана, а који се односе на ритуалну праксу унутар сакралних места и храмова, јасно је сагледати да је, као и у случају његових претходника, Теодосијева највећа замерка била жртвовање паганским боговима и то поново жртвовање у крви. У периоду његове владавине, сазнајемо захваљујући Либанију да таква пракса жртвовања готово више не постоји у источним провинцијама, но да се и даље одвија у самом Риму, превасходно од стране сенатора који приносе жртве у крви мистеријским култовима, као што је био на пример метроачки култ Магне Матер и Атиса.⁴¹ То потврђује и доношење закона у Милану 391. године, адресирано на преторијанског префекта Рима Албинуса, којим Теодосије забрањује жртвовања у крви, прилажење паганским храмовима и молитве култним статуама. 392. године бива донешен закон којим се наређује да они који буду затечени у чину жртвовања у јавним храмовима буду новчано кажњени, што само представља наставак Теодосијеве жеље да у потпуности сузбије паганска жртвовања у крви у царству, понајпре у Риму, што је пак са друге стране врло узнемирило и побунило паганску елиту Рима предвођену чувеним сенаторима као што су Ветијус Агориус Претекстатус или Квинтус Аурелијус Симахус.⁴² Ипак, никакве побуне нису осујетиле Теодосија да низом закона усмерених превасходно на затварање

паганских храмова и забрану приношења жртви паганским боговима, пропише не само смртну казну за кршење закона, већ и конфискацију све имовине.⁴³

Током владавине Теодосијевих наследника, законске забране против жртвовања бивају наново донешене – тако 399. године бива донето неколико едикта који су опет подвукли забрану приношења

Сл. 4 – Фреско слика из Хипогеума у Виа Паисело (*Via Paisiello*) у Риму на којој је приказан хришћанин како уништава култну статуу бога Јупитера

Sl. 4 – A fresco painting from the Hypogeum in Via Paisiello in Rome showing a Christian destroying a cult statue of the god Jupiter

(Christensen 2013, 73, fig. 1.14)

жртви паганским божанствима, али истовремено забранили и уништавање скулптура и статуа које нису имале култни карактер, а налазиле су се унутар паганских храмова. 401. године архиепископ Константинопоља Јован Хризостом пљачка и руши чувени Артемизион, храм богиње Артемиде у Ефесу. Позната фреска са представом Хришћанина који обара нагу статуу вероватно Јупитера (с обзиром да у једној руци држи скиптар, а у другој патеру) из хипогеума *Via Paisiello*

40 Tilden 2006, 213.

41 Ibid, 272.

42 McLynn 2009, 577.

43 Harl 1990, 7.

Сл. 5 – Мермерна глава богиње Афродите са урезаним крстом на челу и уништеним очима, Акропољ

Sl. 5 – Marble head of the goddess Aphrodite with a carved cross on the forehead and destroyed eyes, Acropolis

(<https://www.nga.gov/features/slideshows/from-the-ancient-to-the-byzantine-world.html>)

(сл. 4) се приписује периоду владавине Теодосија II познатог и као Теодосије млађи, прецизније хришћанској реакцији на Теодосијеву наредбу из 407. године по којој “све статуе које стоје у храмовима, било да им се подносе или не жртве, треба уклонити из храмова”.⁴⁴ Јувенал у његовом опису чина *damnatio memoriae* каже “*descendunt statucae restemque secuntur*” тј. „статуе су оборене слушајући конопац”

Временом, пагански храмови након ритуалног очишћења бивају пренаме-

новани за јавну употребу, док су култне статуе божанстава и жртвеници паганских богова методично обележавани крстовима (било у знак покрштења или егзорцизма, истеривања демона из статуа, сл. 5) и уништаване.⁴⁵

Током владавине цара Аркадија, посебно су били сурови и разарајући напади на храм бога Марна, локалног Зевса у Марни у Гази, задатак поверен локалном бискупу Порфирију или Јустинијаново уништење чувеног храма богиње Изиде на острву Филе, као и светилишта Зевс Амона у Египту. Јустинијан доноси низ закона којима у период од 528 до 529 године уклања све пагане из редова виших царских службеника и подвлачи смртну казну као последицу чина жртвовања паганским божанствима. (ово не за предавање - Јустинијанови напори у циљу истребљења паганских култова су се односили и на истраге и суђења паганским сенаторима, адвокатима и лекарима, као и на преобраћање пагана у хришћанство, нарочито уз помоћ ефешког бискупа Јована који је уништио вишепаганских храмова и изградио у циљу јачања хришћанства, чак 96 цркава и 12 манастира у западној Малој Азији.⁴⁶

Но, без обзира на прегалаштво локалних хришћанских бискупа, хришћанских конгрегација, монаха као и унајмљене војске по потреби против паганских храмова и пагана, Псеудо Дионисије из Тел Махре, Прокопије и други писци извештавају да храмови попут оних у Едеси и Хелиополису и даље током 5 и 6 века окупљају пагане, као и храм у Харану у коме се и даље приносе жртве паганским боговима попут Хадада.⁴⁷

44 Stewart 2003, 293-294.

45 Alchermes 1994, 174.

46 Harl 1990, 20, 23.

47 Ibid, 14.

Једним делом се оваква пракса може објаснити дубоко усађеном и дуготрајном римском традицијом која је одолевала новој религији хришћанству, али и чињеници да су закони против паганства, паганске ритуалне праксе и паганских храмова били врло непопуларни, на шта указује и континуирани раскорак до шестог века н. е., између закона у којима је забрањивано практиковање прорицања и

магије, жртвовање животиња паганским божанствима, посвећивање култних статуа, приношење вотивних дарова и жртви истима, изградња храмова тим истим божанствима и свакодневног живота на простору римског царства, посебно у источним провинцијама некадашњег римског царства, где се пагански обичаји и религиозни ритуали одржавају чак до почетка 7 века н. е.⁴⁸

48 Bradbury 1994, 133.

ROMAN LAWS, ROMAN RELIGION AND ROMAN TEMPLES IN THE LATE ANTIQUITY

SUMMARY

In the period of the Late Antiquity, Roman emperors issued laws that prohibited different praxes related to paganism and pagan deities. Many of them were connected to the sacrifices (particularly animal sacrifices to the divinities), rituals and different customs, with emphasis on so-called Mystery religions, which encompassed different rituals considered quite bizarre by ordinary Romans. The majority of Roman rulers, starting with Constantine the Great, also prohibited practising magic, night rituals of initiation to particular cults or rituals practised by night, gifting the gods with votive gifts etc. During the reign of Gratian, major changes were made in the context of the relation between the Roman em-

peror and paganism – he rejected the title/office of the supreme priest *pontifex maximus*, he removed the Victoria altar from the Senate, he refused to finance state pagan cults and he proclaimed cult statues to be considered only the works of art. During the reign of the emperor Theodosius, paganism weakened even more which was mirrored in the destruction of pagan temples and other acts aimed against paganism. In the period of the reign of Theodosius' heirs, pagan temples became public buildings, while pagan cult statues were marked with crosses (which symbolised the exorcism of demons or baptism of the statue), with the goal to erase every trace of paganism and complete triumph of Christianity.

- Alchermes 1994 – J. Alchermes, *Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse*, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 48, Harvard 1994, 167-178.
- Belayche 2002 – N. Belayche, Sacrifice and Theory of Sacrifice during the “Pagan Reaction”: Julian the Emperor, u *Sacrifice in Religious Experience*, ur. A. I. Baumgarten, Brill Leiden 2002, 101-126.
- Boin 2010 – D. R. Boin, A Hall for Hercules at Ostia and a Farewall to the Late Antique “Pagan revival”, *American Journal of Archaeology*, vol. 114/no. 2, 2010, 253-266.
- Bradbury 1994 – S. Bradbury, Constantine and the Problem of Anti-Pagan Legislation in the Fourth Century, *Classical Philology*, vol. 89/no. 2, Chicago University press 1994, 120-139.
- Bradbury 1995 – S. Bradbury, Julian’s Pagan Revival and the Decline of Blood Sacrifice, *Phoenix*, vol. 49/no. 4, Toronto 1995, 331-356.
- Brown 2003 – M. Brown, *Prudentius Contra Simmachum, Book II. Introduction, Translation and Commentary*, PhD thesis, Newcastle 2003.
- Cameron 1968 – A. Cameron, Gratian’s Repudiation of the Pontifical Robe, *Journal of Roman Studies*, 58 (1-2), London 1968, 96-102.
- Curran 1996 – J. Curran, Constantine and the Ancient Cults of Rome: the Legal Evidence, *Greece & Rome*, vol. 43/no. 1, Cambridge University Press, Cambridge 1996, 68-80.
- Duncombe 1784 – J. Duncombe, *Select Works of the Emperor Julian and Some Pieces of the Sophist Libanius*, II, London 1784.
- Greenwood 2014 – D. N. Greenwood, Five Latin inscriptions from Julian’s pagan restoration, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 57/2, London 2014, 101-119.
- Harl 1990 – K. W. Harl, Sacrifice and Pagan Belief in Fifth and Sixth century Byzantium, *Past & Present*, no. 128, Oxford 1990, 7-27.
- Fox 1986 – R. L. Fox, *Pagans and Christians*, London 1986.
- Kristensen 2013 – T. M. Kristensen, *Making and Breaking the Gods. Christian Responses to Pagan Sculpture in Late Antiquity*, Aarhus University Press 2013.
- McLynn 2009 – N. McLynn, Pagans in a Christian Empire, *A Companion to Late Antiquity*, ed. Ph. Rousseau, London 2009, 572-587.
- Rosenberger 2012 – V. Rosenberger, Four Letter-writers: Religion in Pliny, Trajan, Libanius and Julian, u *Reflections on Religious Individuality: Greco-Roman and Judaeo-Christian Texts and Practices*, ed. J. Rüpke, W. Spickermann, Berlin/Boston 2012, 247-260.
- Smith 1995 – R. Smith, *Julian’s gods. Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*, London 1995.
- Stewart 2003 – P. Stewart, *Statues in Roman Society. Representation and Response*, Oxford 2003.
- Thompson 1949 – H. J. Thompson, *Prudentius*, Harvard University Press 1949.
- Tilden 2006 – Ph. Tilden, *Religious Intolerance in the Later Roman Empire: The evidence of the Theodosian Code*, PhD thesis, Exeter 2006.

РАЗГРАДЊА ПАГАНСКИХ ХРАМОВА У РИМСКИМ ЗАКОНСКИМ АКТИМА И У ПРАКСИ – ПЕРИОД ОД КОНСТАНТИНА ДО ТЕОДОСИЈА

Астракт: У периоду IV и V века, током верских превирања унутар Римског царства, долази до покушаја римских царева да унутар Империје уреде однос друштва према паганским храмовима кроз законска акта. Нови пагански храмови се све ређе подижу, а према сведочењима античких аутора попут Амијана Марцелина и Зосима, све чешће долази до њиховог разграђивања и коришћења њиховог грађевинског материјала за подизање нових грађевина, међу којима су и античке цркве. Иако је коришћење грађевинског материјала са старијих објеката било познато и раније на територији царства, нагло ширење хришћанства убрзава и ову праксу чини много чешћом него што је то раније био случај. Почев од времена владавине Константина, сви друштвени слојеви царства користе старе паганске меморијалне споменике и храмове како би добили готов грађевински материјал за подизање нових дела монументалне архитектуре угледајући се, између осталог, и на самог цара. Већ Константинов син – Констанције II – био је принуђен да први донесе законе у покушају ограничавања и спречавања ове праксе, што ће бити практиковано и у наредном столећу. Збирка прописа *Codex Theodosianus* најречитији је пример такве законске праксе до V века. Неретко, поједине тачке закона се очигледно карактеришу амбивалетношћу по питању очувања храмова. Међутим, у периоду касне антике, ни сами цареви, као ни њихови претходници нису били изричито поштоваоци својих закона, већ је примена о заштити паганских храмова често зависила од локалних прилика и политичко-религиозних веза са двором.

Кључне речи: Пагански храм, Хришћани, законски акти, разградња, сполија

Најпрепознатљивији елемент праксе искоришћавања грађевинског материјала јесу сполије. Оне представљају одређене делове архитектонске артикулације фасада или ентеријера према којима је јасно одредити њихово место у грађевинском склопу претходног објекта. Најраширенија употреба сполија дешава се управо у време цара Константина, што се пре свега може видети према његовој

грађевинској делатности у Риму. Међутим, пре доласка овог цара на власт, градитељска делатност посвећена хришћанском Богу и потребама његових верника никада није добила тако велики и званични полет. Царство је у том периоду имало веће проблеме од хришћана, а последице дугогодишњих ратова у III и почетком IV века осећале су се широм његове територије.

Након битке на Милвијском мосту западни део Римског царства је био под непосредном Константиновом заштитом, док је Исток трпео ратове између Максимиана Даје и Лицинија. Током две деценије ратова између ових владара, превирања су истрошила Исток, тако да је за новог владара света – Константина – требало пронаћи и нове изворе грађевинског материјала. Константин је био неумољив у свој тежњи да на простору Истока спроведе оно што раније није било забележено.¹ О његовој грађевинској активности усмереној ка подршци цркви сведочи да је Константин издао писма којима се предвиђа увећање „*висине, ширине и дужине оних зграда које су биле куће молитиље, иако да свако има прилику да се повеже са Богом и ошито је лудило и ошитоизма уклоњено*“. Поред рестаурације старих, било је предвиђено подизање нових богомоља.

Поред неспорних периода прогонства кроз које је пролазило, познато је да је хришћанима и раније било званично дозвољено исповедање вере (на пример у време цара Галијена, средином III века). Константин је отишао и даље: након нестанка осталих тетрарха и пошто је постао једини владар целе државе он је очигледно много слободније него било који претходни римски цар поступао према хришћанској вери, па је чак и сам остао упамћен као донатор (задужбинар) храмова нове вере. Узимајући у обзир још увек невелики број хришћана у царству у време његове владавине, овакав полет није се могао десити без очигледне цареве наклоности.

Када је реч о сполијама на главним Константиновим задужбинама у Риму, у Латерантској и базилици Светог Петра,

као и на Константиновом славоуку, значајна је величина капитела, стабала и база стубова који су искоришћени за изградњу ових Константинових објеката. Пенсабене је приметио да су ови стубови морали претходно припадати значајним јавним објектима од којих су неки били несумњиво и задужбине претходних царева, узимајући у обзир њихову величину и квалитет израде.² Уосталом, нико сем цара није имао правну моћ да уклања или умањује количину декоративних делова са јавних зграда и споменика.³ Међутим, један део ових архитектонских елемената, изгледа да је још током Максенцијеве владавине био планиран за рестаурацију објеката оштећених у Кариновом пожару који је претходно био захватио Рим, међу којима су портици храма Венере и Роме. Након победе Константина, добром броју ових елемената пронађена је нова сврха – коришћење при изградњи великих хришћанских базилика.

Константин је за овако велики грађевински подухват на Истоку обезбедио неограничена средства. Једним делом она су долазила из царских ризница, која су епископи потраживали преко гувернера провинција и канцеларија преторијанских префеката, којима је Константин наложио да сарађују по свим питањима са епископима. О томе речито сведоче његова упутства:

„У односу према црквама којима руководите, а исто тако и епископи, превитери и ђакони са којима сте у вези, опомињу се сви да будете ревносни у пажњи према црквеним објектима, било да се поправљају или увећавају они који већ тренутно постоје, или у случајевима нужде да се подижу нови.“⁴

1 Eusebius, Vita Cons, 2.45.

2 Pensabene 2017, 185

3 Brenk 1987, 106

4 Eusebius, Vita Cons. 2.46.

Према Теодосијевом Кодексу, може се препознати да је претходно Константин и на друге начине обезбедио изградњу хришћанске цркве у сваком смислу. Он је донео закон којим се према жељи умирућег његова имовина може пренети Цркви, што у ранијим законским актима римског царства никада није био случај.⁵ Заиста, након 325. године археолошки материјал и историјски подаци указују на невероватну грађевинску делатност по питању подизања хришћанских богомоља што је у великој мери утицало и на урбанистичку структуру градова дуж целог римског царства.⁶

У исто време пуњење царске ризнице на истоку било је обезбеђено претапањем скулптура или делова мобилијара политеистичких храмова у материјал за кованице. Према Евсевију, забележено је чупање металних врата и покривача са кровова политеистичких храмова, чиме се долазило до новца потребног за царске ризнице.⁷ О томе речито сведоче и лументи грчког писца Паладе за које је доказано да је писао управо у Константиново време, а који се пре свега односе на поједине случајеве претапања скулптура Олимписких богова у Константинопољу.⁸ Забележени су и велики случајеви конфискације имовине на Истоку како би се у средишту већих градова са значајним уделом хришћанског становништва подигле нове цркве.⁹ Јачање хришћанске заједнице на Истоку спровођено је и у току владавине Константиновог наследника, Констанција II када се по први пут 359.год. један хришћански

епископ појављује као званични изасланик опседнутог римског града пред персијским царем Шапуром.¹⁰ Не постоје докази којима би се могло потврдити да је лично Константин подржавао рушење старих храмова. Напротив, његова делатност је пре свега била упућена на ограничавање процеса жртвовања, забрањено је традиционалне форме обожавања широм Истока, али је многе храмове оставио неоштећеним изузев конфискације њихових вековима нагомиланих богатстава. У време његовог наследника Констанса 341. године забрана традиционалних форми обожавања и конфискација биће проширена и на Апенинско полуострво и Африку, о чему поново сведочи Теодосијев кодекс.¹¹ Многа богатства ових храмова на Западу (Шпанија, Француска, Британија, Германија) била су још увек недирнута па се цару Констансу Фирмикус Матернус 343. године жали да их мора присвојити.¹²

Владавина Константинових синова углавном се заснивала на ослањању на заоставштину њиховог оца, како правну, тако и по питању односа према паганским и хришћанским храмовима. Разградња паганских храмова заустављена је, као што је познато, у време владавине последњег представника династије Флавијеваца, Константиновог синовца, цара Јулијана Апостате. Након владавине Константинове династије јединственом државом у другој половини IV века поново постаје јасно да се због огромне површине коју је Римско царство захватало, оно морало поделити на два дела –

5 Barnes 2014, 139-140.

6 Barnes 2014, 109.

7 Eusebius, VC 3.54.2-3

8 Anth. Pal. 9.528; Barnes 2014, 130.

9 Barnes 2014, 131.

10 Amm. Marc. 20.7.7-9.

11 Cod. Theod. 16.10.2.

12 Firm. Mat. De errore prof. relig. 16.2-4; 20.7; 28.6-29.4.

источни и западни. Између два дела царства – источног и западног, временом је било све мање јединствености. У периоду од 285 до 395 постојао само је један кратак период од 16 година када се може рећи да је над оба дела владао само један август (Теодосије). Постојање два дела царства значила је да легислатура коју је доносио август на једном делу царства, није се обавезно морала односити и на други.¹³ Економске, ратне и унутрашње прилике бивале су у два дела царства почетком IV века такође другачије.

Међутим, почев од времена Константина, може се пратити законодавна делатност којом је регулисана поновна употреба материјала немењеног храмовима старе политеистичке религије. Дobar део легислатуре у ствари је на страни заштите старих храмова у смислу очувања њихових архитектонских елемената структуре и декорације (орнамената). У науци је примећено да у римским законима никада у прва три века постојања царства није било толико закона који су се односили на ово питање, што указује да је у пракси дошло до значајно битнијих промена у друштву по питању ставова према храмовима посвећених традиционалним римским боговима.¹⁴

Однос правне регулативе се на најбољи начин може пратити преко Теодосијевог кодекса у коме су записани прописи царева сакупљени у највећем броју у периоду између 311. и 438. године наше ере. При посматрању ових прописа требало би имати на уму да је највећи број био усмерен ка гувернерима и префектима на одређеном локалном нивоу, тако да се сваки од ових закона није обавезно морао односити на све територије широм рим-

ског царства. Прописи су били засновани на ставовима владара и високих царских службеника и тиме обезбеђивали другим истакнутим званичницима да са споменутим ставовима морају бити упућени. Међутим, овакав необавезни однос према свакој територији, где прописи нису били посматрани као обавезујући закони отварао је могућност и за другачија тумачења одређених високих државних службеника на другом делу територије. Према томе, нужно је направити разлику између званичних царских прописа, њихових ставова и онога што се у пракси догађало на терену, за шта ћемо у овом излагању навести и одговарајуће примере.¹⁵ За нашу тему, тачније однос царских прописа према паганским храмовима наручито је значаја књига XVI – *De paganis, sacrificiis et templis*, која чини збирку прописа између 321. и 438. године.

Након владавине Константина, први који се морао у правном смислу позабавити заштитом објеката храмова посвећених старим римским боговима, био је већ његов наследник Констанције II. Закони које је он донео били су посредно условљени претходном политичком ситуацијом коју је омогућио његов отац.¹⁶ Поведен примерима Константина и истакнутих религијских званичника, као што је то био Амброзије, многи хришћански зелоти су већ у почетку прибегли свим могућим активностима у вези са разградњом храмова старих богова и меморија. Оно што се одмах може приметити је да се Констанцијев едикт из 340-349. године односи највише на храмове у околини Рима (ван његових зидина). Разлог усмеравања Констанцијевог фокуса ка периферији „престонице света“ лежао је у околности да је управо

13 Libanius, Or./ Ep. 1.144-145; Barnes, 142

14 Alchermes 1994, 176

15 На ове примере углавном је указао Бејлис у својој докторској дисертацији, Bayliss 2011.

16 Meier 2001, 68.

она била стециште све већег нарастања хришћанске религије, док је аристократија у центру била у доброј мери ослоњена на традиционалне вредности и религију. Зато је изоловане храмове на периферији који су били посвећени Старим боговима било све теже надзирати, услед чега је степен њиховог оштећења и уништења био све упадљивији. Констанције II је практично био принуђен да законом ограничи меру њиховог угрожавања. Ова ситуација није била иста на свим местима у Римском царству.

На Истоку, где је долазило до бржег ширења хришћанства, а пре свега на Блиском Истоку, пракса разградње паганских храмова је била нешто упадљивија. На Западу, где је хришћана још увек било мало, хришћански храмови су на периферији градова коегзистирали са меморијама и храмовима посвећеним старим боговима. Према Мејеру, оваква ситуација се на западу задржала до краја IV века.

У Теодосијевом кодексу наилазимо на закон датован у 357.год. тј. у време владавине Констанција у којем се забрањује уклањање „орнамената“ са зграда: „*Нико не би смео помислити да би град требало да буде лишен својих орнамената, јер није сматрано правилним од стране предака да би град требало да изгуби своја обележја, и да они буду прењети у другу зграду или други град*“.¹⁷ Закон се најпре односио на званичнике градова за чију је обнову узиман материјал из других градова.¹⁸

Сличан закон се у истом кодексу спомиње и 365.год. у вези извесног Мамертиуса, високог званичника Западног царства.¹⁹ У овом случају, цареви Валентинијан и Валенс се обраћају у првом

лицу: „*Ми даље осуђујемо храбрости провинцијалних магистрата који се уз деструкцију заборављених градова претварају да обожavaju метрополе или друге величанствене градове, и из овог разлога израже скулптуре, мермер и стубове у циљу да их одатле пренесу. Таква дела неће бити дозвољена [...] ниједна нова грађевина не би требало да буде заочетица пре него што старе буду обновљене. Заиста, ако било какви радови буду заочетици, други градови би требали бити поштеђени*“.

Према претходна два извода из Теодосијевог кодекса уочава се брига царева да искоришћавање грађевинског материјала са јавних зграда старих градова буде санкционисано и сведено на најмању могућу меру. Очигледно је да су се у пракси такви процеси дешавали према објектима јавне намене, поготово у случају напуштених градова. Уклањање тих архитектонских елемената или како су у Теодисијевом кодексу другачије названи „орнамената“ директно је доводило до разградње урбаних обележја одређених градова, па тиме и лишавања поноса грађана лепотом својих градова.

Изнова и изнова поновљени закони царева на које наилазимо у Теодосијевом кодексу да стари храмови као обележја градова буду сачувани и макар пренамењени сведоче и о сталној пракси њиховог разграђивања и коришћења њихових делова приликом изградње других објеката, па чак и ако се нове грађевине налазе у другим градовима. На такав став, царска легислатура директно указује у закону из 364. године, наводећи да је царским службеницима због нових интервенција у градовима широм римског царства онемогућено да поправе старе и славне објекте услед чега је већина њих

17 Cod. Theod. 15.1.1.

18 Alchermes 1994, 174..

19 Cod. Theod. 15.1.4.

запуштена (*veterum inlustrum fabricarum reparatione neglecta*).²⁰

Овде је нужно указати да су најбројније нове грађевинске структуре у језгру градова биле управо нове хришћанске богомоље. Један од погледа Отаца Цркве у који имамо увид је цитат Светог Августина из 397.год. По њему: „Паžани су за њихове пошребе неправедно и иверверзно користили материјале у служби демона, иако да је на Хришћанима да ове ствари одузму од иверходних и нају им ивередну сврху у складу са јеванђељем (...) ио су ствари које ће бити законитио одузети и иверести их хришћанској сврси“.²¹ Већ у овом цитату ми уочавамо поглед који је Саради назначила у свом делу, где се употреба сполија приликом изградње објеката намењених хришћанима сагледава као победа хришћанства над политеизмом.²²

Очигледно је да је у делу популације постојала извесна структура којој није одговарало постојање старих храмова, па макар они добили нову функцију или остали на нивоу голих зидина. Том делу становништва одговарало је да сваки траг храмова посвећених старим боговима буде затрт.

Сличан став императора може се препознати и у закону из 389. године према којем се украси у служби јавне раскоши (*publici splendoris ornatum*), не би смели уклањати или придруживати приватним објектима зиданим поред њих.²³ Кршења овог и претходних закона могу се видети и према писму које су наследници цара Теодосија I, то јест његови синови Аркадије и Хонорије

упутили Теодору, префекту западних провинција 398. године.²⁴ У њему, они забрањују да се споменици (у шта су се очигледно убрајали и храмови посвећени старим римским боговима) лишавају „мермера, бронзе и било којих других декорација које се могу приказати у улози орнамената града“ (*aeramen aut marmora vel quamlibet speciem, quam fuisse in usu vel ornatu probabitur civitatis*). Занимљива је међутим и напомена да коришћење грађевинског материјала може бити дозвољено само уз експлицитно Теодорово одобрење, што указује да је ипак постојао пут ка пракси коришћења сполија, ако су постојале и довољно јаке везе између корисника овог материјала и царских званичника.

Из нешто каснијег доба, 399. године, потиче закон према којем је било дозвољено да се објекти предака лишавају само скулптура и жртвених олтара, што се најизвесније може довести у везу са представама богова старих Римљана у њиховим храмовима, меморијама и на јавним местима.²⁵ Скулптуре су у том новом поретку биле третиране као представе „идола“, док је њихово поштовање (очигледно још увек живо међу делом римске популације) третирано као идолопоклонство. У исто време, жртвени олтари су од стране хришћана и хришћанских владара Рима били посматрани као места спровођења сујевernih радњи, на којима се проливала крв. Из тог разлога скулптуре и жртвени олтари су проглашене забрањеним и неприкладним (*inlicitis*), њихово укањање је подржавано, док је остатак структуре храмова задржаван, с тим да такви објекти морају

20 Cod. Theod. 15.1.11.

21 Schwartz 2021, 62.

22 Saradi 1997, 401-404.

23 Cod. Theod. 15.1.25

24 Cod. Theod. 15.1.37

25 Cod. Theod. 15.1.4.

бити прочишћени од паганског култа и претворени у објекте јавне намене (*aedificia ipsa templorum...ad usum publicum vindicentur*). Споменутом легислативом је још једнапут покушано да се делује на очување структуре и архитектонске декорације објеката старих споменика, међу којима су и објекти храмова, будући да су они својим положајем у урбаним језгрима већ одавно постали једна од главних обележја градова.²⁶

Крајња амбивалентност забележених прописа у Теодосијевом кодексу у односу према храмовима посвећеним традиционалним римским боговима се на најбољи могући начин може видети у споменутој књизи XVI где се према једном пропису они могу сачувати као споменици или уништити и заменити знаком крста.²⁷ У својим поступцима, поједини цареви су такође према старим храмовима имали двоструке аршине. Такав је случај са наређењем Аркадија, Теодосијевог сина, за очување храмова у Африци 399. године, да би недуго потом 402. године издао наређење за рушење храма у Гази.²⁸

Хришћански изасланици су активно радили на постизању веза са двором, како би идиолатрија током времена била што више сузбијена. Једна таква епизода описана је у делу „Живот (житије) Порфирија, епископа Газе” које је написао Ђакон Марко. Њу је посебно значајно прочитати у светлу појединих смерница из Теодосијевог кодекса.²⁹ Марко описује како је по налогу епископа отпутовао у Рим, на царски двор, како би измолио „затварање идиолатријских храмова” у луци Мајуме. Недељу дана тешких напора које је Марко уложио како би успоставио

праве везе (у цркви и на двору), резултирали су издавањем једног царског декрета. Овај документ поверен је Хилариону, из канцеларије господара царских канцеларија. Овај је допутовао у Газу и након неког времена ангажовао два официра из конзуларне пратње и војне страже од којих је примио заклетву да ће царске заповести спровести у дело. Цео процес затварања храмова све време је надгледао исти Хиларион.³⁰

Снага спровођења царских прописа можда се најбоље може видети према околности да је у прописом из 382. године наређено очување Великог Храма у Едеси. За очување храма наручито се залагао Либаниус, један од блиских сарадника цара Јулијана Апостате. Либаниус се царским властима жалио на понашање преторијанског префекта. По њему, овај је цару оклеветао место Великог храма као место одржавања идиолатрије, због чега је и тражено рушење храма.³¹ Недуго после споменутог царског прописа о очувању храма он је ипак срушен. Након што се цео процес око његовог уништења завршен, споменути пропис је скоро пола века касније забележен у Теодосијевом кодексу.

Ако већ храм није сачуван, отвара се питање зашто је уопште и забележен пропис о очувању у споменутом кодексу. Један од разлога због чега су прописи о очувању старих храмова изричито поштовани или изричито кршени лежи и у околности да је у почетку IV века градска елита и даље у многим местима веровала у римске традиционалне богове. Прелаз елите на хришћанство није се равномерно дешавао у свим местима империје.

26 Alchermes 1994, 173.

27 Cod. Theod. 16.15; Cod. Theod. 16.25.

28 Vita Porphyrii, 41-51.

29 Cod. Theod. 15. 6. 1, 2.

30 Bayliss 2011, 35, 41.

31 Libanius, Or. / Ep. XXX. 46-7.

Временом, њих је било све више и они су такође почињали да у објектима старих храмова виде места идиолатрије и подношења жртви у крви. До времена Теодосија и даље су присутне обнове чак и жртвених олтара, о чему сведоче примери у граду Сардису према подацима које доноси Еунапиус. Овакав поступак био је по свему судећи омогућен пре свега благонаклоношћу локалног гувернера Лидије.³² Међутим, упркос оваквим ретким примерима поштовања постигнућа старијих генерација, тврдокорност коју је Теодосије заузео у заштити интереса хришћана извесно је била разлог за прелазак већег дела градских елита у нову веру и коначно запуштање објеката старих храмова. Колекција прописа издатих између 391. и 415. године указује на велику меру у којој су припадници старе вере уклоњени са позиција власти, иако опет овај процес није у потпуности спроведен у свим местима римског царства.³³ Ове административне и политичко-верске промене у друштву морале су се одразити и на степен очувања објеката старих храмова, па и на њихово запуштање и лишеност материјала у све већој мери.

У потоњим деценијама, коришћење материјала са рушевина старих храмова је током V века било је већ одмакло до неслућених размера што се може видети према четвртој новели цара западног римског царства Мајоријана. У њој се може препознати царев жал, где се чак и приликом неопходних поправки у граду морало приступити разградњи старијих јавних грађевина и споменика који су изгубили своју функцију, а међу којима су свакако били и храмови посвећени старим божанствима. Таква ситуација била је условљена јадним стањем у којем се

умирући царски град Рим у V веку нашао. Цар Мајоријан то исказује следећим речима: „*Под изговором да су (грађевински) материјали потребни за јавне радове, њрелее стируктуре старих споменика су учињене таквим да нестану, и велика поштиднућа су разграђена у циљу да нешто мало буде поправљено*“.³⁴

Примена сполија са старијих грађевина приликом градње нових објеката није била неуобичајена у римској архитектури. Међутим, са зачетком изградње хришћанских храмова и постепеним запуштањем паганских овај процес је добијао све веће размере. Иста појава имала је знатног утицаја на изглед градских центара и храмова у залеђу насеља. Градови су временом добијали слику нарушене архитектуре, што је постајало све евидентније. Цареви римске империје (чак и они хришћанске вере) покушали су да законским актима зауздају читав процес разградње античких храмова. Највећа штета била је приметна приликом скидања скулптура и украсних (често орнаментисаних) делова архитектуре римских храмова. У правним актима (царским едиктима), који су у највећој мери присутни у Теодосијевом зборнику, приметна је тежња владара да позивањем на достојанство (изгледа) градова у потпуности зауставе или барем делом ограниче постепену деградацију античких храмова, и искоришћавање грађевинског материјала за потребе изградње нових објеката, а у првом реду хришћанских цркава. Међутим, у позном римском царству пропадање друштва и државе одразило се и на стабилност власти, владара и донетих одлука. Будући да су и сами цареви мењали став приликом (не)доношења ових одлука, нарушен је био интегритет донетих законских аката (царских едиката).

32 Eunapius, Soph. XXIII, 2, 7-8.

33 Cod. Theod. XVI 5, 42; XVI 10, 11; XVI 10. 21.

34 Alchermes 1994, 177.

Групе хришћана које су бивале веће и утицајније имале су јак утицај на променљивост ових одлука. У могућности смо да у многим хроникама светаца тог времена препознамо напоре Цркве да утиче да царске одлуке и упркос ранијим

царским актима дозволи даље нарушавање архитектуре храмова. Од времена владавине цара Теодосија овај процес узеће нарочитог маха у тој мери да ће преостати заиста мали број очуваних храмова посвећених старим римским боговима.

DEMOLITION OF PAGAN TEMPLES IN ROMAN LAWS AND IN PRACTICE - THE PERIOD FROM CONSTANTINE TO THEODOSIUS

SUMMARY

The period of religious turmoil within the Roman Empire, in the 4th and 5th centuries, contributed that new pagan temples were being less and less erected, while, according to the ancientwritten sources, their dismantling was more and more common. The degrading attitude towards the temples dedicated to the old gods could best be seen in the center of each of the Roman cities, where they had previously been erected. According to the preserved records and legal acts, temples were most often deprived of their rich architectural and sculptural decoration. These actions directly affected and drastically changed urban image of the center in every Roman city. This situation urged Roman Emperors to try to regulate through legal acts the society's attitude towards pagan temples within the Empire.

Although the use of building materials from older buildings was known before on the territory of the Empire, the sudden spread of Christianity accelerated and made this practice much more common than it was before. The use of ready-made building materials for the construction of new buildings was especially present during the construction of new religious buildings - early Christian churches.

The closing of pagan temples, and then their deprivation of architectural decoration and the use of building materials from already neglected buildings of this type, was advocated by one community - the Christian church.

Already Constantine's son - Constantius II - was forced to be the first to pass laws in an attempt to limit and prevent this practice, which will be practiced in the next century as well. The collection of regulations *Codex Theodosianus* is the most eloquent testimony of such legal practice until the 5th century. However, since the emperors rely more and more on the increasingly pronounced power of the Christian church, their relationship, even through legal acts, is characterized by great caution towards addressing the aforementioned community. Certain articles of the law are often characterized by ambivalence regarding the preservation of temples. However, in the period of late antiquity, neither the emperors nor their subjects were strict observers of their laws, but the application of laws on the protection of pagan temples often depended on local conditions and political-religious ties with the court.

Key words: Pagan temple, Christians, legal acts, demolition, spolia

Извори

- **Libanius, Or./ Ep.** - Libanius, Orations / Epistles, A.F. Norman (ed.), Loeb Classical Library, 2 vols, London 1969.
 - **Eusebius, Vita Const.** - Eusebius of Caesarea, Vita Constantini, in Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, vol. 1, <http://www.ccel.org/fathers2/NPNF2-01/TOC.htm>
 - **Palladas, Greek Anthology** - Palladas, Greek Anthology, The Greek Anthology, W. R. Paton (ed.), Loeb Classical Library, London 1916.
 - **Amm. Marc.** - Ammianus Marcellinus, Res Gestae, W. Heinemann (ed.), Loeb Classical Library, London 1971.
 - **Firm. Mat., De errore prof. relig.** - Iuli Firmici Materni V.C. De errore profanarum religionum, K. Ziegler (ed.), Lipsiae, MCMVII.
 - **Cod. Theod** - The Theodosian Law Codes and Novels and the Sirmondian Constitutions, C. Pharr (ed.), Princeton, 1952.
 - **Eunapius, Soph.** - Eunapius, Vitae philosophorum et sophistarum, J. Giangrande (ed.), Rome, 1956.
 - **Vita Porphyrii** - Mark the Deacon, *Life of Porphyry, Bishop of Gaza*, ed. G. F. Hill, Oxford, 1913. <http://www.fordham.edu/halsall/basis/porphyry.html>
- ## Литература
- **Meier 2001** – H. R. Meier, Christian Emperors and the Legacy of Imperial Art, *Acta ad archaeologiam et artium historia pertinentia*, 2001.
 - **Saradi 1997** – H. Saradi, The Use of Ancient *Spolia* in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence, *International Journal of the Classical Tradition*, 3, 1997, 395-423.
 - **Alchermes 1994** – J. Alchermes, Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse, *Dumbarton Oaks Papers*, 48, 1994. 167-178.
 - **Pensabene 2017** – P. Pensabene, Architectural Spolia and Urban Transformations in Rome from the Fourth to the Thirteenth Century. In: Stefan Altekamp, Carmen- Marcks-Jacobs and Peter Seiler (Eds.), *Perspektiven der Spolienforschung*. 2. Zentren und Kowukturen der Spolierung. Berlin: Edition, 2017, 177-233.
 - **Brenk 1987** – B. Brenk, Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus Ideology, *Dumbarton Oaks Papers*, 41, 1987, 103–9
 - **Barnes 2014** – T. Barnes, *Constantine – Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Chichester, 2014.
 - **Oster 1971** – R. E. Oster, *Julius Firmicus Maternus: De errore profanarum religionum. Introduction, translation and commentary*, Master Thesis, Rice University, 1971.
 - **Bayliss 2001** – R. Bayliss, *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion*, Doctoral thesis, University of Newcastle upon Tyne, 1, 2001.
 - **Schwartz 2021** – J. Schwartz, *Reduce, Reuse, And Recycle: The spolia of Late Antique and Early Christian Rome*, Swarthmore Undergraduate History Journal, 2.1, 2021. 61-70.
 - **Libanius, Or./ Ep.** - Libanius, Orations / Epistles, A.F. Norman (ed.), Loeb Classical Library, 2 vols, London 1969.
 - **Eusebius, Vita Const.** - Eusebius of Caesarea, Vita Constantini, in Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, vol. 1, <http://www.ccel.org/fathers2/NPNF2-01/TOC.htm>
 - **Palladas, Greek Anthology** - Palladas, Greek Anthology, The Greek Anthology, W. R. Paton (ed.), Loeb Classical Library, London 1916.
 - **Amm. Marc.** - Ammianus Marcellinus, Res Gestae, W. Heinemann (ed.), Loeb Classical Library, London 1971.
 - **Firm. Mat., De errore prof. relig.** - Iuli Firmici Materni V.C. De errore profanarum religionum, K. Ziegler (ed.), Lipsiae, MCMVII.
 - **Cod. Theod** - The Theodosian Law Codes and Novels and the Sirmondian Constitutions, C. Pharr (ed.), Princeton, 1952.
 - **Eunapius, Soph.** - Eunapius, Vitae philosophorum et sophistarum, J. Giangrande (ed.), Rome, 1956.
 - **Vita Porphyrii** - Mark the Deacon, *Life of Porphyry, Bishop of Gaza*, ed. G. F. Hill, Oxford, 1913. <http://www.fordham.edu/halsall/basis/porphyry.html>.

РАЗВОЈ ГРАДА У ГОРЊОЈ МЕЗИЈИ: MUNICIPĪUM ET CIVITAS

Апстракт: Потреба за интеграцијом италских градова у Римску републику довела је до стварања институције муниципијума (*municipium*), Муниципијум је чинила заједница његових становника, која је имала мање-више ограничена права и обавезе римских грађана, међу којима је најзначајније плаћање пореза (*munera*) и обезбеђивање одређеног контингента опремљених војника, али не и право да бирају и буду бирани. Ширењем Римске државе, пре свега у царском периоду, оснивани су муниципијуми у провинцијама, који су имали различит степен римског грађанског права.

У Подунавским провинцијама оснивање муниципија и колонија је у раноцарском периоду повезано са фортификацијама на лимесу, где су се развијали из цивилних насеља у близини утврђења (*canabae*). Доношењем Каракалине *Constitutio Antoniniana* 212. године правни значај муниципијума је престао да постоји иако су остале институције градске самоуправе и градских територија.

У Горњој Мезији статус града стекла су урбана насеља поред легијских логора (*Singidunum*, *Viminacium*), урбана насеља из предримског периода на раскршћима значајних путева (*Horreum Margi*, *Naissus*, *Ratiaria*, *Scupi*) и рудничка и металуршка средишта (*Ulpiana*, *Municipium Dardanorum*). Неки од ових градова добили су статус муниципијума, а неки колонија. Од Диоклецијанових административних реформи, у провинцијама насталим на територији Горње Мезије настају градови (*civitas*), који никада нису стекли статус муниципијума или колоније, али су имали велики економски значај и обимне градске територије, као што су *Remesiana* и *Aquae*, о чему сведочи и Прокопијево дело *De aedificiis*. Ови градови су током касне антике (IV-VI век) били и епископска седишта.

Кључне речи: *municipium*, *Constitutio Antoniniana*, *civitas*, Горња Мезија, касна антика

После римских освајања у Италији, крајем IV и почетком III века пре н.е. појавила се потреба за интеграцијом италских градова у Римску републику, која је довела до стварања институције муниципијума (*municipium*).

Муниципијум је чинила заједница његових становника, која је имала

мање-више ограничена права и обавезе римских грађана, међу којима је најзначајније плаћање пореза (*munera*) и обезбеђивање одређеног контингента опремљених војника, али не и право да бирају и буду бирани (*cives sine suffragio*).¹

Ширењем Римске државе, пре свега у царском периоду, оснивани су муни-

1 Humbert 1993, 419-424.

ципијуми у провинцијама, који су имали различит степен римског грађанског права. Ови градови су подизани на местима домородачких урбаних насеља и утврђења или у њиховој непосредној близини.²

Међутим, институција муниципијума је скоро потпуно изостала у источним провинцијама на грчком језичком подручју, које су у хеленистичком периоду биле интензивно урбанизоване.³

У провинцијама су осниване и колоније (*colonia*) – градови, који су настали насељавањем ветерана римских легија.⁴

У Подунавским провинцијама оснивање муниципија и колонија је у ранонарском периоду повезано са фортификацијама на лимесу, где су се градови развијали из цивилних насеља у близини утврђења (*canabae*).⁵

Антички извори о градовима у Горњој мезији су малобројни. Најстарији извор је Птоломејева Географија из прве половине II века са картом на којој су обележени градови.⁶ (сл. 1) Овај списак градова одражава стање с почетка II века, после Трајанових Дачких ратова, а Птоломеј их означава као *πόλεισ*, не дефинишући њихов правни статус, осим у случају колонија Рациарије (*Retiaria Mysorum*) и Скупа (*Scupi*). Остала места наведена на карти могла су имати статус *civitas peregrini* или *canabae*, односно већа

цивилна насеља формирана поред војних логора.

Познији историјски извори, који нам могу дати податке о градовима Горње Мезије су *Tabula Peutingeriana* из IV века⁷, *Notitia Dignitatum*, с краја IV – прве половине V века⁸, и Прокопијево дело *О грађевинама* из VI века⁹.

У Горњој Мезији статус града стекла су урбана насеља поред легијских логора на Дунавском лимесу: *Singidunum*, логор легије IV Флавијеваца (*legio IV Flavia*) и *Viminacium*, логор легије VII Клаудијево (*legio VII Claudia*).¹⁰

Сингидунум је добио статус муниципијума од цара Хадријана, али је ово потврђено тек 169. године, за време владавине цара Марка Аурелија. Овај град је, највероватније, добио и статус колоније 239. године од цара Гордијана III, а ово је потврђено на натписима из друге половине III века.¹¹

Занимљиво је истаћи да је римски легијски логор настао 89. године за потребе стационирања легије IV Флавијеваца на Дунавском лимесу у близини келтског опидума Сингидунума, који су на данашњој Карабурми основали Скордисци. Тако је римски каструм и град, осим места на ушћу Саве у Дунав, од Скордиска преузео и име насеља.¹²

У Виминацијуму је основан легијски логор за легију VII Клаудијеву 52. године,

2 Reid 1923, 155-248.

3 Исто, 325-435.

4 Le Roux 1992, 183-200; Tarpin 1999, 1-4.

5 Reid 1923, 197-199.

6 Цермановић - Кузмановић 1975, 15-16.

7 Шкриванић 1975, 44-47.

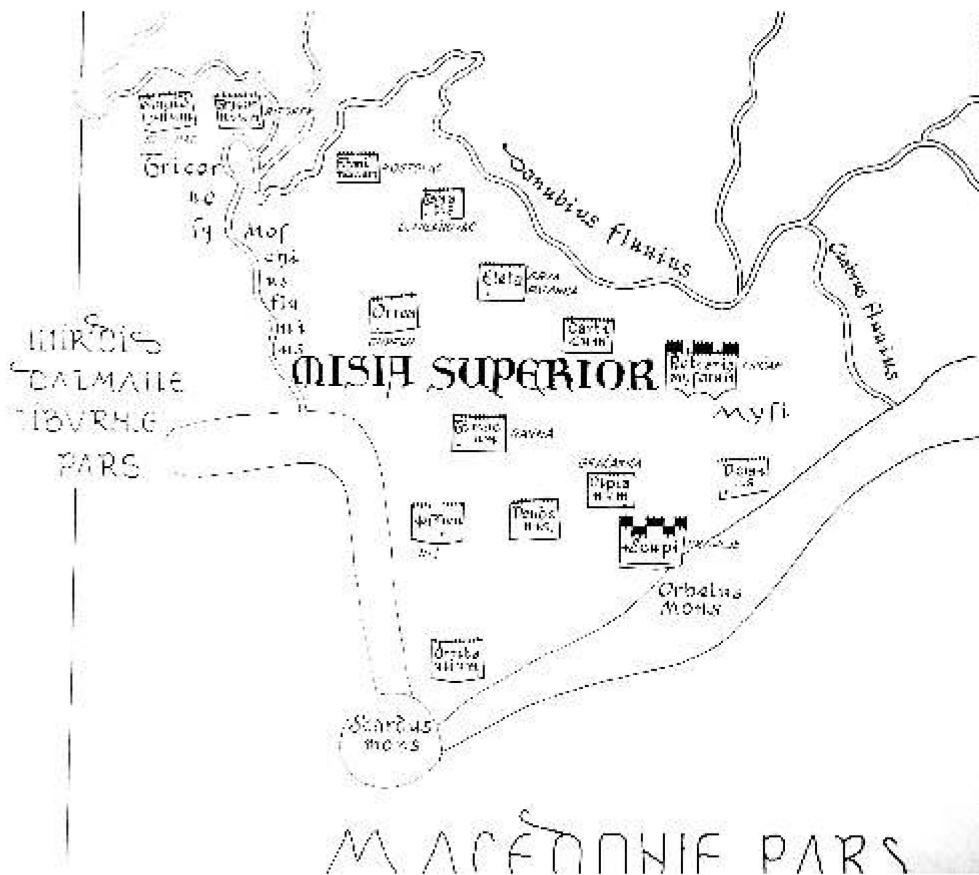
8 Not. dign. Or. XLI – XLII.

9 Procop. De aedif. IV.

10 Mirković 2007, 43-45.

11 Mirković 1968, 43-45; Mirković, Dušanić 1976, 31-35.

12 Mirković 1968, 37-40; Mirković, Dušanić 1976, 23-24.

Слика 1 – Птоломејева карта Горње Мезије (према: А. Цермановић – Кузмановић, Југословенске земље на Птоломејевој карти, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae I*, ур: Реља Новаковић, Историјски институт, Посебна издања, књика 17, Београд 1975, 11-31.)

Figure 1 – Ptolemy's map of Upper Moesia (according to: А. Цермановић – Кузмановић, Југословенске земље на Птоломејевој карти, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae I*, ур: Реља Новаковић, Историјски институт, Посебна издања, књика 17, Београд 1975, 11-31.)

када је пребачена из провинције Далмације у Мезију на Дунавски лимес. Једно време је легија IV Флавијеваца са њом делила каструм, све до пребацивања у Сингидунум. Виминацијум је, такође добио статус муниципијума у време Хадријана, а статус колоније, са правом ковања споственог новца, за владавине цара Гордијана III, 239. године. Ова година је на новцу виминацијумске ковнице, која на реверсу има представу провинције Горње Мезије са биком и лавом симболима легија VII Claudia и IV Flavia.,

означена као *anno I*. Највероватније је Виминацијум исте године постао и административни центар, односно престоница провинције Горње Мезије (*Moesia Superior*).¹³

Урбана насеља из предримског периода на раскршћима значајних путева (*Ratiaria, Horreum Margi, Naissus, Scupi*), луке на Дунаву (*Margum, Aquae*) и рудничка и металуршка средишта (*Ulpiana, Municipium Dardanorum*), такође су били места где су Римљани већ у I веку подизали утврђења и оснивали градове у

13 Mirković 1968, 56-70; Mirković 1986, 46-54; Mirković 2007, 52-56.

Горњој Мезији. Неки од ових градова добили су статус муниципијума, а неки колонија, насељавањем легијских ветерана, најчешће крајем I и почетком II века.

Scupi (данашње Скопље) био је град на југу Горње Мезије, у долини Вардара, који је почетком владавине цара Домицијана (81-96. године) добио статус колоније, *Colonia Flavia Felix Dardanorum*. Није позната тачна година, када су Скупи постали колонија, али је то сигурно претходило Домицијановом Првом дачком рату (85-86. године).¹⁴ Наиме, значај овог места као логистичког центра за снабдевање римске војске на Дунаву, које се уједно налазило на важној комуникацији, која је повезивала Средњу Европу и Егејско море, дошла је до изражаја током Дачких ратова с краја I – почетка II века.¹⁵

Скупи су били војничка, дедуктивна колонија ветерана, који су овде систематски насељавани (*deducticii*) од времена владавине цара Домицијана, претежно крајем I и у II веку.¹⁶

Оснивању колоније претходило је подизање војног утврђења на важној комуникацији, која је ишла долином Вардара од Егјског мора ка северу и настављала кроз Поморавље ка Дунаву. Овај пут је био значајан још у предримском периоду, те су Скупи постојали као значајно утврђење и насеље Дарданаца, констатовано на локалитету Зајчи Рид, североисточно од касније римске колоније.¹⁷

Рациарија, *Colonia Ulpia Traiana Ratiaria* или *Ratiaria Mysorum* (данашњи Арчар у Бугарској), је најстарија дедуктивна колонија у Горњој Мезији, основана за време владавине цара Трајана, највероватније после Другог дачког рата. Она се није развила из цивилног насеља уз војни логор (*canabae*) као остале колоније на горњомезијском лимесу на Дунаву, Сингидунум и Виминацијум, већ је настала на месту преримског насеља, које се налазило на територији народа Меза или Трибала. О карактеру овог насеља можда говори његов римски назив *Ratiaria*, у преводу са латинског сплав. Претпоставља се да је на месту Рациарије постојало пристаниште, још у предримско време, као и скела за прелазак Дунава.¹⁸ Осим тога, испирање злата и рудници овог племенитог метала у непосредној близини, условили су развој златарства у Рациарији.¹⁹ Такође, ово насеље се налазило на најкраћем, за Римљане изузетно важном путу, од Јадранског мора до Дунава (put *Lissus – Naissus - Ratiaria*).²⁰

Римски ветерани су у колонију интензивно насељавани у време Трајана, да би се касније појединачно у мањем броју досељавали у II-III веку.²¹

После поделе Горње Мезије на четири провинције 283. године: *Moesia I, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea Dardania*, Рациарија је постала престоница провинције Приобалне Дакије (*Dacia Ripensis*). Рациарија је тада постала и логор легије *XIII Gemina*. Занимљиво је да претпостављени старији војни логор из

14 Dragojević – Josifovska 1982, 25-28.

15 Dušanić 1996, 41-49.

16 Ферјанчић 2002, 70-78.

17 Dragojević – Josifovska 1982, 20-21, 23-25.

18 Мирковић 1968, 74-75.

19 Dimitrova – Milcheva 1979, 21-22.

20 Ферјанчић 2002, 78-79.

21 Ферјанчић 2002, 80-83; Mirković 2007, 48-50.

I-II века, још увек није потврђен археолошким ископавањима.²²

Horreum Margi (данашња Ћуприја) се налазио у средњем Поморављу и означен је као град на Птоломејевој карти. Његов положај на два важна аксијална пута на Балкану, воденом, Морави (*Margus*) и копненом, *Via publica*, условио је историју овог града. Од легијских логора Сингидунума и Виминацијума, ова потоња цеста спуштала се ка *Horreum Margi*, потом настављајући ка југу до Наиса (*Naissus*). У Наису се налазило средокраће Балкана и једно од најважнијих раскршћа Римског царства, путева који су спајали Дунавски лимес на северу, Босфор на истоку, Егејско море на југу и Јадранско на западу.²³

Иако, за сада, не постоје подаци о постојању насеља аутоктоног становништва на месту римског *Horreum Margi*, археолошка истраживања су потврдила вишеслојност овог налазишта и хоризонт праисторијског насељавања.²⁴ Време настанка града се не може прецизно утврдити, али се може претпоставити да је добио статус муниципијума у другој половини II века, у време владавине Марка Аурелија, Комода или Септимија Севера, на основу епиграфског натписа из времена цара Александра Севера. Треба напоменути да археолошка ископавања нису до сада потврдила постојање утврђења и насеља из I-II века.²⁵

Велики процват овај град је доживео у IV веку, када је опасан утврђењем са моћним кулама.²⁶ У ово време ту је радила и оружарница за израду оклопа (*Scutaria Horromargensis*).²⁷

Naissus (данашњи Ниш) је, такође настао на раскршћу важних путева, који су пресекали Балканско полуострво и спајали три мора, Јадранско, Егејско и Црно море, са средњом Европом. Положај у самом средишту Балкана учинио је овај град значајним војним, економским и верским центром.

На месту римског Наиса постојало је у протоисторијском периоду насеље аутоктоног становништва, што је потврђено археолошким истраживањима. Оно се налазило на територији палеобалканског народа Дарданаца, али је констатован и изражен келтски утицај Скордиска, који се можда огледа и у имену града, *Naissus*.²⁸

Сматра се да су Римљани још у I веку основали војни логор у Наису, као значајан логистички центар у унутрашњости Горње Мезије, што је делимично потврђено археолошким истраживањима.²⁹

Потврду да је Наис имао статус муниципијума имамо само на једном епиграфском натпису, али се време када га је добио можда само хипотетички одредити у време Антонина или Севера.³⁰ Од друге половине II века у каменом утврђењу посаду чини кохорта *I Aurelia Dardanorum*,

22 Luka 2014, 50, 56-59.

23 Petrović 1979, 20-22.

24 У периоду позног гвозденог доба долину Велике Мораве насељавао је келтски народ Скордиска и Дачани, о чему сведоче бројни налази. – Стојић 2003; Петковић, Тапавички – Илић 2020, 20-22

25 Петковић, Тапавички – Илић 2020, 11-13, 205.

26 Исто, 205-206.

27 Not. Dign. Or. XI 39.

28 Petrović 1979, 35-37. – О пореклу имена наиса постоје бројне теорије, које га одређују као илирско (Дарданско), келтско, трачко или чак преиндоевропско, што у сваком случају сведочи о древности насеља.

29 Petrović 1979, 44; Mirković 2007, 58-59

30 Petrović 1979, 50-51.

која је чинила војну посаду у Наису до краја IV века.³¹

Град је највећи процват доживео током IV века, као родни град цара Константина Великог, када је подигнута и царска резиденција *Mediana*.³²

Улпијана (данашња Грачаница), је била средиште рудничке области на југозападу Горње Мезије, *Metalla Dardanica*, у којима је експлоатисано сребро и олово и у мањој мери злато. Само на основу епиграфских натписа се зна да је имала статус муниципијума, *Municipium Ulpi-anum*, који је, судећи по имену, стекла почетком века, за владавине цара Трајана. Град је живео од II до краја IV века и обновљен је у VI веку, за владавине цара Јустинијана као *Iustiniana Secunda*. У граду, који је био опасан бедемима, археолошким истраживањима су констатовани главна улица са портицима и табернама, терме, рановизантијска базилика и *extra muros* некрополе из разних периода и мањи војни логор.³³

Municipium DD (Dardanorum) у данашњој Сочаници је још једно средиште рудничке области *Metalla Dardanica*. Име овог града је потврђено на два епиграфска натписа. Муниципијум Дарданорум је статус града добио, највероватније у време владавине Трајана или Хадријана.³⁴ У сваком случају статус муниципијума је добијен пре изградње храма посвећеног Антиноју, Хадријановом љубимцу 136-138. године.

Археолошка истраживања су открила форум овог града, терме, градску базилику, хореум и поменути Антинојев храм.³⁵

На ушћу Велике Мораве у Дунав налазио се римски логор и град *Margum* (Дубравица код Орашја). Нажалост, писани извори, као ни археолошка истраживања не дају никакве податке о овом граду. Напоменимо да се Маргум не појављује ни на Птоломејевој карти из прве половине II века, нити у Прокопијевом *De aedifices* из VI века. Само на три епиграфска натписа: два вотивна и једном надгробном, датованим у III век, појавује се име овог града као *Municipium Aurelium Augustum Margum* и *Municipium Margum*. Археолошка ископавања су, за сада, открила рановизантијско утврђење на десној обали Мораве и у старијим слојевима праисторијско насеље из IV века пре н.е. Посредни докази говоре да је утврђење на ушћу Мораве у Дунав настало још у I веку, да је његову посаду чинила легија *IV Flavia* све до премештања у Сингидунум почетком II века. Маргум је опет добио на значају током касне антике у периоду IV-VI века, како сведоче *Notitia Dignitatum* и *De aedifices*.³⁶ У Маргуму је у II-III веку постојала радионица за израду луксузне керамике (*terra sigillata*) а највероватније и керамичких лампи.³⁷

Међу римским градовима Горње Мезије, који су на основу археолошких истраживања потврђени као велики урбани центри и који су у касној антици имали простране градске територије, потврђене у Прокопијевом делу *O грађевинама*, су следећа места: *Remesiana*, *Egeta*, *Aquae* и *Timacum Minus*.

Remesiana (данашња Бела Паланка) настала је на месту мансије (*mansio*) на

31 Исто, 31-32.

32 Vasić et al. 2016.

33 Паровић – Пешикан 1981, 57-72; Mirković 2007, 60-61.

34 Čerškov 1970, 75-79; Mirković 2007, 62-64.

35 Čerškov 1970, 16-55.

36 Mirković 1968, 50-55; Mirković 1986, 209-211; Mirković 2007, 57.

37 Bjelajac 1990, 174-175.

Слика 2 – *Tabulla Peutingeriana* (према: Г. Шкриванић, Југословенске земље на Појтингеровој табли, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae I*, ур: Реља Новаковић, Историјски институт, Посебна издања, књика 17, Београд 1975, 32-58.

Figure 2 – *Tabulla Peutingeriana* (according to: Г. Шкриванић, Југословенске земље на Појтингеровој табли, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae I*, ур: Реља Новаковић, Историјски институт, Посебна издања, књика 17, Београд 1975, 32-58.

путу *Via militaris* (*Singidunum* – *Viminacium* – *Horreum Margi* – *Naissus* – *Serdica* – *Constantinopolis*), на деоници од Наиса до Сердике (Софија у Бугарској) и даље ка Тракији и Црном мору. Археолошка истраживања су потврдила постојање великог урбаног насеља у касноантичком периоду. Град је био опасан беедеемима. У њему је, између осталог, откривена монументална ранохришћанска базилика, а у непосредној близини делом су истражене некрополе. На некрополама су откривене и зидане гробнице, које се могу датовати у IV век. Нема потврде ни у писаним изворима, нити на епиграфским споменицима да је Ремесијана икада стекла статус муниципијума. Међутим, од IV века град се интензивно развија, а у

Прокопијевом делу *О зрађевинама* наводи се као градић, *polichnion*, који зачудо има обимну територију (*hora*) са бројним утврђењима и насељима.³⁸

Egeta (данашња Брза Паланка) помиње се први пут као град у Птоломејевој географији. Појављује се у свим римским итинерарима и у *Notitia Dignitatum*, са стационирана три војна одреда и морнарицом (*cuneus equitum sagittariorum, legio XIII Gemina i classis Histrica*), али је нема на Прокопијевом списку утврђења, које је цар Јустинијан обновио. Топоним Егета, можда указије на келтско порекло, те би се преримско насеље могло повезати са племеном тзв. Малих Скордиска.

38 Petrović 1979, 1-57; Mirković 2007, 69; Petrović, Grbić 2014, 95-99.

конзервирани и данас се чувају у депоу Музеја Крајине у Неготину, а нажалост нису изложени због недостатка изложбеног простора. Бројни археолошки налази и епиграфски споменик са грађевинским натписом цара Трајана, датују настанак пристаништа у почетак II века. Оно је подигнуто, највероватније, у време Трајанових ратова са Дачанима, када је изградња пристаништа на Дунавском лимесу Горње Мезије имала стратешки значај због транспорта војних јединица и набавке разних потрештина за војску речним путем, што је приказано и на Трајановом стубу у Риму. Пристаниште је сигурно постојало до краја III - почетка IV века, када је изненада страдало у некој природној катастрофи (земљотрес, поплава), собзиром на чињеницу да бродови нису били евакуисани. Тада се док пристаништа урушио у корито Дунава. Треба напоменути, да је ерозије тла и данас веома изражена на овом делу обале.⁴³

Timacum Minus (Равна код Књажевца) је једно од најстаријих римских утврђења у Србији, а без сумње најстарији центар романизације ван римског лимеса на Дунаву. Настало је најкасније у последњој трећини I века н.е., на месту насеља аутохтоног становништва.⁴⁴ Плиније у свом делу *О природи* међу народима, који живе у Мезији наводи Тимаке (*Timachi*), а етноним *Timachus* је потврђен на једном вотивном споменику Јупитеру Патерну из Тимакум Минуса.⁴⁵

Ово утврђење и град су потврђени у Птоломејевој Географији, на свим римским итинерарима и у *Notitia Dignitatu*, где се као посада наводи помоћна јединица

pseudocomitatenses Timacenses auxiliarii. У Прокопијевом делу О грађевинама у области Аква наводе се два утврђења, Τιμακτιολον, које цар Јустинијан обновио, и Τιμαθοχιωμ, који је подигао. Тимакиолон би се могао идентификовати као пређашњи Тимакум Минус.⁴⁶ Занимљиво је истаћи да на месту римског утврђења и града археолошким истраживањима није пронађен хоризонт рановизантијске обнове из VI века, а рановизантијски културни слој и налази потпуно недостају. Међутим, на брду Св. Тројица, на локалитету Црквиште, удаљеном 1,5 km у ваздушној линији ка западу од Тимакум Минуса, констатовани су остаци ранохришћанске цркве и, на узвишењу изнад ње, утврђење неправилног тлоцрта, које се на основу прикупљеног керамичког материјала може датovati у V-VI век.

Прво утврђење је имало бедеме од палисада и набоја са, највероватније, дрвеним кулама. Његови остаци констатовани су на простору североисточне и северозападне куле и јужне капије млађих фаза тврђаве, од чврстог материјала. Такође, ров дуж источне стране утврђења (*fossa*) можда потиче из I века.⁴⁷

Прва војна посада Тимакум Минуса била је коњичка кохорта *I Thracum Syriaca*. Та кохорта, стационирана у утврђењу почетком владавине цара Веспасијана, најкасније 71. године, учествовала је у Трајановим дачким ратовима и пребачена је средином II века у Трансмариску у Доњој Мезији. Једно краће време (85–86. године), заједно с кохортом *I Thracum Syriaca*, посаду утврђења *Timacum Minus* чинила је и кохорта *I Montanorum*, пребачена из Паноније да би учествовала у Домицијановим дачким ратовима.⁴⁸

43 Петровић 1997, 125; Petrović 2018, 390-391.

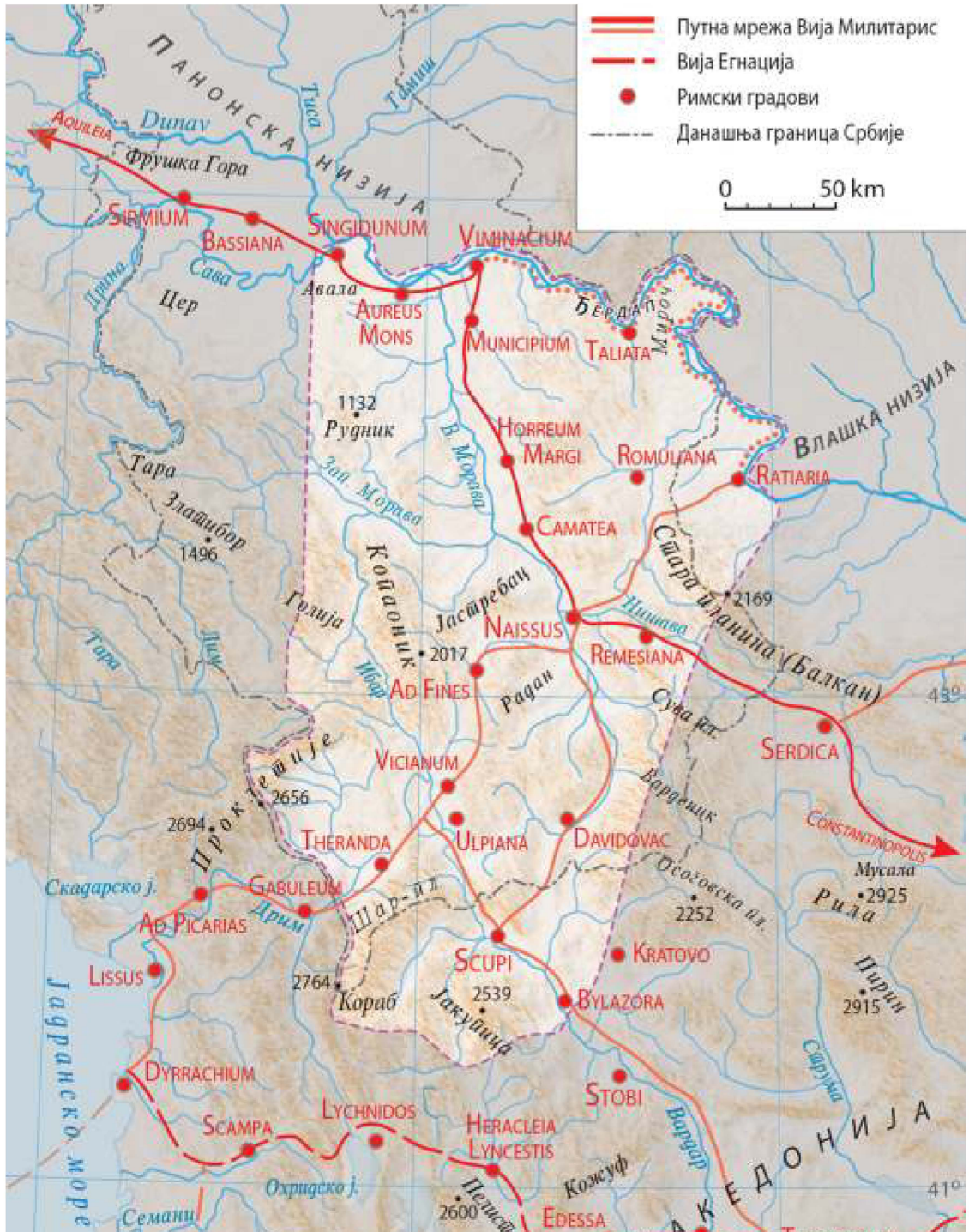
44 Стојић, Илијић 2011, 88–91.

45 Petrović 1995, 31-32; Petković, Plijić 2013, 54-57.

46 Petrović 1995, 27; Петровић 1997, 119.

47 Petrović 1995, 40; Петровић 1997, 121-122, сл.2; Petković et al. 2005, 13; Petković, Vujović 2023, 245, Plans 1-2.

48 Petrović 1995, 44

Слика 3 – Moesia Superior (према: М. Мирковић, Горња Мезија, у: Српска енциклопедија, том III, Књига 1, Г-Дем, председник Уређивачког одбора Драган Станић (Иван Негришорац), Нови Сад – Београд 2018, 1-931.

Figure 3 – Moesia Superior (according to: М. Мирковић, Горња Мезија, у: Српска енциклопедија, том III, Књига 1, Г-Дем, председник Уређивачког одбора Драган Станић (Иван Негришорац), Нови Сад – Београд 2018, 1-931.

Најновији налаз фрагмента опеке с печатом кохорте *I Cretum* отвара питање могућег стационарања ове јединице у Тимакум Минусу.⁴⁹

У време Трајанових ратова против Дачана, 101-106. године, изграђено је прво камено утврђење, као логистички центар за римску војску на Дунаву, а затим су уследиле још две обимне реконструкције, једна средином III века, после готских упада, и друга за владавине цара Валентинијана и Валенса, између 364. и 378. године. Утврђење је све то време задржало оријентацију исток–запад и димензије 144 x 112 m. Такође, у том периоду гарнизон је чинила кохорта *II Aurelia Dardanorum (equitata milliaria)*.⁵⁰

Постоје индикације да је посаду касноантичког утврђења, обновљеног после Хадријанопољске битке, чинио део коњичке јединице *pseudocomitatenses Timacenses auxiliarii*, која је била распооређена по утврђењима дуж путева у области Тимока.⁵¹

Треба нагласити да су коњичке јединице (*cohortes equitatae*) чиниле посаду Тимакум Минуса од његовог настанка све док није коначно уништен у инвазији Атилиних Хуна у Подунавље 441–443. године.⁵²

Од средине II до последње четвртине IV века, *Timacum Minus* је био значајан археометалуршки центар Горње Мезије, касније Приобалне Дакије.⁵³

То је уједно било и време формирања цивилног насеља јужно и североисточно

од утврђења, као и некропола западно и северозападно. У насељу је посредно, епиграфским натписима, потврђено постојање бар три храма, посвећених Јупитеру, Дијани и Марсу. На основу епиграфских споменика, у Тимакум Минусу је посведочено поштовање и других божанстава, као што су Ескулапије, *Deus Invictus* (Митра), Сабације, Херкул, Салус, Хера, а посредно, преко камене пластике, и Дионис, Венера, Фортуна, Јупитер Долихен, Изиди, Серапис и Трачки коњаник.⁵⁴

Осим храмова, у насељу су археолошким ископавањима констатована два римска купатила, *balneum*, североисточно од утврђења, и терме у оквиру луксузног стамбеног објекта (*villa urbana*), југозападно.⁵⁵ Такође, јужно од утврђења откривени су делови стамбених и економских објеката.⁵⁶

После Хадријанопољске битке и варварских пустошења Приобалне Дакије у последњим деценијама IV века, цивилно насеље је престало да постоји, а преостало становништво се повукло у утврђење.⁵⁷

На основу свега наведеног могу се навести неке карактеристике настанка римских градова у горњој Мезији:

1. Сви градови Горње Мезије настали су на местима насеља аутохтоног становништва, која су представљала стратешке центре на важним комуникацијама преримског времена, најчешће повезаним са рударством, занатством и трговином. У Подунављу и Поморављу то су била опшида

49 Петковић 2021, 287, сл. 3. - На опеци је утиснут правоугаони печат са инверзним рељефним натписом [CO]H I•CRETV•

50 Petrović 1995, 44–45; Petković *et al.* 2005, 13

51 Petrović 1995, 34, 45; Петровић 1997, 123; Petković 1999, 223–227.

52 Petrović 1995, 32; Петровић 1997, Petković *et al.* 005, 15-16; Petković, Vujović 2023, 255.

53 Petrović 1996, 195–199; Petković 2009, 193–195

54 Petrović 1995, 42, cat. nos. 1-18; Petković *et al.* 2005: 16–17; Petković, Pijić 2013.

55 Petković *et al.* 2005, 16; Bječić 2020, 164–168.

56 Петковић, Илијић 2012, 156–166

57 Исто, 167-168.

келтског народа Скордиска, у источном делу провинције насеља Трибала, којима су припадали и Тимаци, а у јужном делу насеља Дарданаца. Ово сведочи о густој насељености и значајном развоју привреде и саобраћаја копненим и воденим путевима у протоисторијском периоду на простору будуће провинције Мезије.

2. Римљани су веома рано, већ у I веку градили путну инфраструктуру и утврђења, не само на Дунавском лимесу, већ и у унутрашњости провинције, управо да би експлоатисали комуникацијске и економске потенцијале освојене области, што се, пре свега односило на рударство злата, сребра и олова. Већ у II веку основано је више рудничких области на простору Горње Мезије.
3. Ова насеља постају *civitates peregrinae* и то стање је забележено у Птоломејевој *Географији*, да би неки од ових градова добили сукцесивно правни статус муниципијума и/или колоније у II-III веку. У сваком случају, археолошким истраживањима је потврђена интензивна романизација и урбанизација ових градова од II века.
4. Доношењем Каракалине *Constitutio Antoniniana* 212. године, када су сви становници Царства добили римско грађанско право, правни значај муниципијума је престао да постоји иако су остале институције градске самоуправе и градских територија. Од Диоклецијанових административних реформи, у провинцијама насталим на територији Горње Мезије настају градови (*civitas*), који никада нису стекли статус муниципијума или колоније, али су имали велики економски значај и обимне градске територије, као што су *Remesiana* и *Aquae*, о чему сведочи и Прокопијево дело *De aedificiis*. Ови градови су током касне антике (IV-VI век) били и епископска седишта.

О значају градова Горње Мезије, који се у историјској науци заанемарује, пре свега због малог броја писаних извора, сведоче не само архитектонски споменици, остаци путева, водовода, мостова, утврђења, јавних грађевина, као што су терме, храмови и цркве, већ и чињеница да се од краја III века ствара бројна локална елита, која партиципира у римској војсци и администрацији, о чему сведоче епиграфски споменици. Још један узрок стварања вишег слоја грађанства је и интензивно рударство организовано давањем у закуп експлоатације рудника, што је довело до богаћења закупаца. Такође, трговина различитим робама, пре свега Дунавом, који је спајао Понт и средњу Европу, допринела је економском процвату и локалном развоју производње. Чињеница да су неки од најмоћнијих римских царева пореклом са ових простора, као што су тетрарси Максимијан Херкулије, Галерије, Максимин Даја, Константин Велики, Јустин I и Јустинијан I, говори о сјају и моћи овог дела Царства. Многи од ових градова били епископска седишта током касне антике (*Singidunum*, *Viminacium*, *Margum*, *Remesiana*, *Naissus*, *Ratiaria*, *Scupi*, *Ulpiana*, *Agae*, *Meridio*), док је новооснован град у VI веку, *Iustiniana Prima*, био архиепископија Илирика. Археолошка истраживања су открила велики број ранохришћанских цркава и базилика, од којих су неке импозантних димензија, што сведочи о бројној хришћанској пастви. Неке од ових цркава функционисале су и током средњег века (IX-XI век).

Занимљиво је констатовати да су на местима многих римских градова Горње Мезије у средњем веку подигнута утврђења или насеља. Неки од ових градова и данас живе на истом месту, као што су *Singidunum* - Београд, *Horreum Margi* - Њуприја, *Naissus* - Ниш и *Scupi* - Скопље.

CITY DEVELOPMENT IN UPPER MOESIA: MUNICIPIUM ET CIVITAS

SUMMARY

The need for the integration of Italian cities into the Roman Republic led to the creation of the institution of the *municipium*. The *municipium* consisted of the community of its inhabitants, which had more or less limited rights and obligations of Roman citizens, among which the most important are the payment of taxes (*munera*) and the provision of a certain contingent of equipped soldiers (*census*), but not the right to elect and be elected. With the expansion of the Roman state, primarily in the imperial period, *municipia* were founded in the provinces, which had different degrees of Roman civil law.

In the Danube provinces, the establishment of municipalities and colonies in the early imperial period was associated with fortifications on the limes, where they developed from civilian settlements in vicinity to fortifications (*canabae*). With Caracalla's adoption of the *Constitutio Antoniniana* in 212, the legal significance of the *municipium* ceased to exist, although the institutions of city self-government and city territories remained.

In Upper Moesia the status of a city was acquired by urban settlements next to the legion camps (*Singidunum*, *Viminacium*), urban settlements from the pre-Roman period at the crossroads of important roads (*Horreum Margi*, *Naissus*, *Ratiaria*, *Scupi*) and mining and metallurgical centers (*Ulpiana*, *Municipium Dardanorum*). Some of these cities received the status of *municipium*, and some of them colony.

The characteristics of the development of Roman cities in Upper Moesia can be summarized:

1. All the cities of Upper Moesia were created on the sites of indigenous population settlements, which represented strategic centers on important communications of pre-Roman times, most often connected with mining, crafts and trade. In Danube Basin and the Morava Valley they were *oppida* of the Celtic people of Skordisci, in the eastern part of the province the settlements of Triballi, to which Timachi also belonged, and in the southern part the settlements of Dardanians. This testifies to the dense population and significant development of the economy and traffic by land and waterways in the protohistoric period in the area of the future province of Moesia.

2. The Romans built road infrastructure and fortifications very early, already in the 1st century, not only on the Danube Limes, but also in the interior of the province, on the first place to exploit the communication and economic potential of the conquered area, which is primarily related to mining of gold, silver and lead. As early as the 2nd century, several mining areas were established in the area of Upper Moesia.

3. These settlements become *civitates peregrinae* and this phase is recorded in Ptolemy's *Geography*, so that some of these cities would successively receive the legal status of *municipium* and/or colony in the 2nd – 3rd centuries. In any case, archaeological research has confirmed the intensive Romanization and urbanization of these cities since the 2nd century.

4. With Caracalla's adoption of the *Constitutio Antoniniana* in 212 AD, when all inhabitants of the Empire received Roman

civil rights, the legal significance of the municipium ceased to exist, although the institutions of city self-government and city territories remained. Since Diocletian's administrative reforms, cities (*civitas*), which never acquired the status of municipium or colony, were created in the provinces on the territory of former Upper Moesia. Nevertheless, they had great economic importance and extensive city territories like *Remesiana* and *Aquae*, as evidenced by Procopius in *De aedificiis*. These cities were also episcopal seats during late antiquity, in the 4th-6th centuries.

The importance of the cities of Upper Moesia, which is neglected in historical science, primarily due to the small number of written sources, is evidenced not only by architectural monuments, remains of roads, waterworks, bridges, fortifications, public buildings, such as baths, temples and churches, but also by the fact that from the end of the 3rd century, a large local elite was created, which participated in the Roman army and administra-

tion, which is evidenced by epigraphic monuments. Another cause of the creation of a higher class of citizens is the intensive mining organized by leasing the exploitation of mines, which led to the enrichment of the tenants. Also, the trade of various goods, above all by Danube, which connected the Pontus and Central Europe, contributed to the economic boom and the local development of production. The fact that some of the most powerful Roman emperors originated from these areas, such as tetrarchs *Maximian Herculus*, *Galerius*, *Maximinus Daia*, Constantine the Great, Justin I and Justinian I, speaks of the splendor and power of this part of the Empire. Many of these cities were episcopal seats during late antiquity (*Singidunum*, *Viminacium*, *Margum*, *Remesiana*, *Naissus*, *Ratiaria*, *Scupi*, *Ulpiana*, *Aquae*, *Meridio*), while the in the 6th century newly founded city of *Iustiniana Prima* (Caričin Grad kod Lebana) was the archbishopric of Illyricum.

Key words: *municipium*, *Constitutio Antoniniana*, *civitas*, *Moesia Superior*, Late Roman period

Извори

Not. dign. or.

- *Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis*, E. Böcking (ed.). (Bonn 1953)

Procop. De aedif.

- *Procopii De aedificiis*, J. Haury (ed.). (Lipsiae 1913)

Литература

Бјелајац 1990

- Lj. Bjelajac, *Terra sigillata u Gornjoj Meziji: import I radionice Viminacium – Margum*, Arheološki institut, Posebna izdanja, knjiga 23, Beograd 1990.

Vjelić 2020

I. Vjelić,

- I. Vjelić, Block-type Military Balneum in Timacum Minus. Its Spatial Arrangement, Social Impacts, and Architectural Analogies, *Starinar* 70/2020, 2020, 145-172.

Васић ет ал. 2016

- M. Vasić, G. Milošević, N. Gavrilović Vitas, V. Crnoglavac, *Constantine's Villa at Mediana*, The National Museum Niš, Niš 2016.

Dimitrova – Milčeva 1979

- Dimitrova – Milčeva, *Antique Engraved Gems and Cameos in the National Archaeological Museum in Sofia*, Septemvri Publishing House, Sofia 1979.

Dragojević – Jossifovska 1982

- B. Dragojević – Josifovska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure, Vol VI. Scupi et la region de Kumanovo*, Centre d'études épigraphiques et nimismatiques de la Faculté de philosophie de Université de Beograd: Beograd 1982.

Dušanić 1996

- S. Dušanić, The Frontier and the Hinterland: The Role of Scupi in Domitian's Wars on the Danube, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Edited by Petar Petrović, Archaeological

Institute, Belgrade, Cahiers de Port de Fer, Monographies 2, Belgrade 1996, 41-51.

Humbert 1978

- M. Humbert, *Municipium et civitas sine suffragio. L'organisation de la conquête jusqu' la guerre sociale*, Persee, École Française de Rome, Rome 1993.

Jovanović 1996

- Đ. Jovanović, Topography of *Aquae – Prahovo*, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Edited by Petar Petrović, Archaeological Institute, Belgrade, Cahiers de Port de Fer, Monographies 2, Belgrade 1996, 263-268.

Le Roux 1992

- P. Le Roux, La question des colonies latines sous l' Empire, *Ktéma* 17, 1992, 183-200.

Luka 2014

- K. Luka, Colonia Ulpia Traiana Ratiaria. The Rediscovery of the Ancient City, *Ratiaria semper floreat* 1, 2014, 50-64.

Mirković 1968

- M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Dissertationes, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1968.

Mirković 1986

- M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure, Vol II. Viminacium et Margum*, Centre d'études épigraphiques et nimismatiques de la Faculté de philosophie de Université de Beograd: Beograd 1976.

Mirković 2007

- M. Mirković, *Moesia Superior. Eine Provinz an der mittleren Donau, Orbis Provinciarum*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2007.

Mirković, Dušanić 1976

- M. Mirković et S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure, Vol I. Singidunum et la nord-ouest de la province*, Centre d'études épigraphiques et nimismatiques de la Faculté de philosophie de Université de Beograd: Beograd 1976.

Паровић – Пешикан 1982

- М. Паровић – Пешикан, Античка Улпијана према досадашњим истраживањима (Resumé: *Ulpiana antique la lumière de l'état actuel de recherches*) *Старинар XXXII/1981*, 1982, 57-74.

Petković 1999

- S. Petković, Meaning and Provenance of Horses' Protomes Decoration on the Roman Antler Combs, *Starinar XLIX / 1998*, 1999, 213-228.

Петковић 2021

- С. Петковић, Нови налаз дела појасне гарнитуре украшене ажурирањем из Равне (*Timacum Minus*) (Summary: New Finding of a Part of The Belt Set Decorated with Openwork from Ravna (*Timacum Minus*)), *Зборник Народног музеја. Археологија. Archéologie XXV-1*. 287-303.

Petković et al. 2005

- S. Petković, M. Ružić, S. Jovanović, M. Vuksan, Zs. Zoffman, *Roman and Medieval necropolis in Ravna near Kvaževac*, Archaeological Institute, Beograd, Monographs, Vol. 42: Beograd 2005.

Петковић, Илијић 2012

- С.А. Петковић, Б. Илијић, Прилог проучавању римског насеља на локалитету *Timacum Minus* код Књажевца, *Гласник САД* 28, Београд 2012, 153-178.

Petković, Ilijić 2013

- S. Petković, B. Ilijić, Votive Altar of *Lucius Petronius Timachus*, *Starinar LXIII/2013*, 2013, 53-72.

Петковић, Тапавички – Илић 2020

- S. Petković, M. Tapavčki Ilić, Kasnoantičko utvrđewe *Horreum Margi* (Summary: *Late Roman Fortification of Horreum Margi*), Грађа бр. 11, Археолошки институт, Београд 2020.

Petković, Vujović 2023

- S.A.Petković, M.B. Vujović, Finds of Scale Armour (*lorica squamata*) from *Timacum Minus*, *Collection of the National Museum of Serbia XXVI – 1/2023 Archaeology*: 241-260.

Petrović 1979

- P. Petrović, *Iscriptions de la Mésie Supérieure, Vol IV. Naissus – Remesiana – Horreum Margi*, Centre d'études épigraphiques et nimismatiques de la Faculté de philosophie de Université de Beograd: Beograd 1995.

Петровић 1984

- П. Петровић, Брза Паланка – Егета (Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години – антика), *Берггајске свеске II*, ур. Владимир Кондић, Београд 1984, 153-166.

Petrović 1986

- P. Petrović, Brza Palanka – Egeta. Recherches archéologique menées 1981-1982, *Cahiers des Portes de Fer III*(Đerdapske sveske III), ed. Vladimir Kondić, Belgrade 1986, 369-377.

Petrović 1995

- P. Petrović, *Iscriptions de la Mésie Supérieure, Vol III-2. Timacum Minus et la vallée du Timok*, Centre d'études épigraphiques et nimismatiques de la Faculté de philosophie de Université de Beograd: Beograd 1995.

Петровић 1997

- П. Петровић, Римљани на Тимоку (Summary: Romans in the Timoc Valley), in: *Археологија источне Србије / Archaeology of Eastern Serbia*, ур: Мирослав Лазић, Центар за археолошка истраживања, Филозофски факултет у Београду, Београд 1997, 115-131.

Petrović 2018

- V. P. Petrović, The Aquae Station on the Roman Danube Limes Road in Upper Moesia, *Open Archaeology* 2018, 4, De Gruyter, 386-303

Petrović, Grbić 2014

- V.P. Petrović, D. Grbić, Ancient Remesiana: A New Milestone from the Times of Severus Alexander, *Journal of Ancient Topography / Rivista di topografica antica XXIII*, 2013, Firenze 2014, 95-106.

Reid 1923

- J.S.Reid, *The Municipalities of the Roman Empire*, Cambridge University Press, London 1923.

Stojić 2003

- M. Stojić, *Veliki Vetren*, Arheološki institute, Beograd, Posebna izdanja, Knjiga 38, Beograd 2003.

Стојић, Илијић 2011

- М. Стојић и Б. Илијић, Књажевац. *Културна стипаиниграфија праисторијских локалитетна књажевачког краја*, Археолошки институт, Београд Завичајни музеј Књажевац, Београд – Књажевац 2011.

Тарпин 1999

- М. Тарпин, Colonia, Municipium, Vicus : Institutionen und Stadtformen, dans N. Hanel, C. Schucany (éd), *Colonia, municipium, vicus. Struktur und Entwicklung städtischer Siedlungen in Noricum, Rätien und Obergermanien*, Colloque, Wien, 21-23.05.1997, BAR International Series, 783, Oxford, 1999, 1-10.

Ферјанчић 2002

- С. Ферјанчић, Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама, *I-III век н.е. (Summary: Settlement of Legionary Veterans in Balkan Provinces I-III century A.D.)*, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 79, Београд 2002.

Цермановић - Кузмановић 1975

- А. Цермановић – Кузмановић, Југословенске земље на Птоломејевој карти, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae I*, ур: Реља Новаковић, Историјски институт, Посебна издања, књика 17, Београд 1975, 11-31.

Љершков 1970

- Emil Љершков, *Municipium DD kod Sočanice (Dissertationes et monographiae)*. Muzej Kosova, Arheološko društvo Jugoslavije, Priština - Beograd, 1970.

Шкриванић 1975

- Г. Шкриванић, Југословенске земље на Појтинговој табли, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae I*, ур: Реља Новаковић, Историјски институт, Посебна издања, књика 17, Београд 1975, 32-58.

ОДНОС РИМСКОГ ПРАВА ПРЕМА СЕКУНДАРНОЈ УПОТРЕБИ НАДГРОБНИХ СПОМЕНИКА У АНТИЦИ

Апстракт: Пракса коришћења старијих споменика, најчешће приликом грађевинских активности, широко је распрострањена током касне антике, иако као феномен постоји још од времена старе Грчке. Од доба раног Римског царства било је разних покушаја правне кодификације ове појаве. Поновна употреба старијих споменика била је предмет различитих уредби највиших царских власти Римске империје. Поред ритуалних и идеолошких, најчешћи повод за употребу сполија је практичност. Често се дешавало да су римске некрополе са својим каменим споменицима служиле као изворишта грађевинског материјала, што је директно у супротности са једним од основних права – права на гроб (*ius sepulcrandi*). Примери коришћења античких сполија у периоду касне антике, са територије централног Балкана, често осликавају конфронтацију практичне потребе за јефтиним грађевинским материјалом и важећих римских закона.

Кључне речи: Централни Балкан, Сингидунум, Равна, Градина на Јелици, римске некрополе, римски надгробни споменици, античке сполије, римско право, касноантичка/рановизантијска архитектура.

Пракса коришћења старијих споменика као сполија, најчешће приликом грађевинских активности, широко је распрострањена током касне антике на целој територији Римског царства, а као феномен постоји још од старе Грчке.¹ Од најстаријих времена римске државе било је разних покушаја правне кодификације ове појаве која је представљала јавни преступ и повлачила за собом ригорозне казне. Различите уредбе, донете од стране највиших царских власти Римске империје, настојале су да зауставе или ограниче злоупотребу сепулкралних споменика који су означавали гроб – *locus religiosa*. Нажалост, ови правни акти често нису

били делотворни упркос чињеници да је уништавање фунерарних споменика и самог гробног простора сматрано и за религиозни преступ.

Поновна употреба старијег грађевинског материјала у виду сполија, као практично решење у обнови различитих архитектонских објеката, опстала је све до данашњих дана (сл. 1). Разлози рециклирања ове врсте материјала могу бити различити, ратна опасност, економска криза или чак временске непогоде, ситуације када треба брзо и ефикасно реаговати. Најчешћи повод за употребу сполија је на првом месту практичност, али не треба занемарити ритуалне и

1 Wycherley 1978, 106, 108.

идеолошке разлоге који се ослањају на симболику очуваних представа на самим сполијама. Антички фрагменти који су коришћени као сполије у периоду касне антике обично су делови надгробних споменика, архитектонски елементи или делови скулптура. Овакве грађевинске интервенције често нису биле у складу са званичним, римским законским одредбама и у већини случајева су кршиле акте везане за заштиту гроба и гробне конструкције. Дубоко укореењена традиција везана за погребне обичаје обавезивала је Римљане да пажљиво приступају организацији сахрањивања и спровођењу погребних обреда. Већ у Закону дванаест таблица имамо прве уредбе које се односе на начин сахрањивања и одређивања гробног места (таблица X).² Обзиром да се римско право везано за сахрањивање дотиче и религијског и грађанског права и само гробно место посматрано је из два угла, као *sepulchrum* – место где се полажу остаци покојника и као *monumentum* – споменичко обележје изнад самог гроба.³ Првосвештеници (*pontifices*) су имали одређене надлежности повезане са заштитом гробова у циљу спречавања њихове злоупотребе. Они су издавали неопходне дозволе за евентуалну преправку или уређење гроба без којих би се било каква интервенција протумачила као повреда гробног места – *violatio sepulchri*.⁴ О казним мерама за скрнављење гробова правник Јулијус Паулус пружа јасне смернице које санкционишу како угрожавање тела покојника тако и нарушавање самих надгробних споменика. Забрана оштећивања споменика односила се на уништавање његових архитектонских делова али и на уништавање натписа.⁵ Значај који су Римљани

Сл. 1 – Фрагмент римског надгробног споменика уграђен у економски објекат, село Равна, 2012. год, фото Саша Милутиновић, документација Завичајног музеја Књажевац.
Fig. 1 – Fragment of a Roman tombstone embedded in an economic building, Ravna village, 2012, photo Saša Milutinović, documentation of the Homeland Museum of Knjaževac.

Сл. 1а – Фрагмент римског надгробног споменика уграђен у економски објекат (детал), село Равна, 2012. год, фото Саша Милутиновић, документација Завичајног музеја Књажевац.

Fig. 1а – Fragment of a Roman tombstone built into an economic building (detail), Ravna village, 2012, photo Saša Milutinović, documentation of the Homeland Museum of Knjaževac.

придавали уредбама о заштити гробних места огледа се и у потоњем законодавству. Јустинијанова *Digesta (Pandectae)*, из прве половине VI века, обухвата и мере

2 Scott 1932, https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/twelve_Scott.html#t10

3 Muresan, Muresan 2016, 844–845.

4 Crook 1967, 133–135.

5 Paulus, I, 21, 8. (Scott, 1932)

римских правника које се односе на заштиту гробова и споменика од различитих врста скрнављења. У римским провинцијама гувернери су изрицали новчане казне за нелегитимно ископавање гробова али и за нарушавање саме надгробне конструкције (*Digesta* 47.12.3). Теодосијев кодекс такође садржи правне прописе који се односе на *violatio sepulchri* и изрицање казни за овај чин у виду новчане глобе, изгнанства или присилног рада у руднику. Кодекс обухвата правне акте донете од стране Констанција II (337–361) који се односе на нелегитимно рушење гробова и који прецизно предвиђају висину новчане суме предвиђене за санкционисање овог чина (*Theodosian Code* 9.17.2). У оквиру законика је и осврт Јулијана Апостате (361–363) на проблем уништавања гробова који се темељи на старијим римским законима (*Theodosian Code* 9.17.5). Уочава се континуитет у доношењу правних мера које би спречиле нарушавање светих, погребних места што само потврђује да је ова појава итекако била присутна током читавог периода антике.

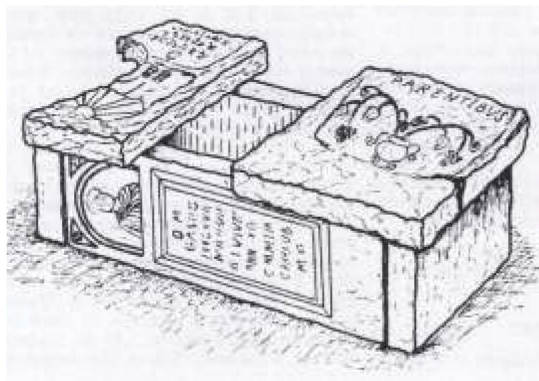
Поред свих наведених постојећих законодавних мера, често се дешавало да су римске некрополе са својим каменим споменицима служиле као изворишта грађевинског материјала, што је директно у супротности са једним од основних права – права на гроб (*ius sepulcrandi*). Драматични историјски догађаји, упркос свим нормама које штите гроб и гробно место, би моментално утицали на прилагођавање ових законских одредби новонасталој ситуацији.

На простору централног Балкана феномен уграђивања старијих, римских надгробних споменика може се повезати са кризом Римског царства, током друге половине III века и све чешћим упадима варвара са леве обале Дунава.⁶ Ови

примери коришћења античких сполија често осликавају конфронтацију практичне потребе за јефтинијим грађевинским материјалом и важећих римских закона. Судаћи према до сада публикованом материјалу највећи део ових споменика је реупотребљен у периоду од краја III до прве половине V века. Антички фунерарни споменици предњаче у секундарној употреби приликом изградњи и преправки касноримских фортификација. Ова појава забележена је и на касноантичким некрополама на територији Србије у виду употребе старијих надгробних споменика као грађевинских елемената млађих гробних конструкција. Пракса коришћења сполија у оквиру гробних целина може се илустровати примерима који потичу са некропола Сингидунума.

■ Сингидунум - Singidunum

На простору археолошког налазишта Сингидунум, од око 45 евидентираних надгробних стела становника римског војног логора и истовременог града, 17 је

Сл. 2 – Покривка оловног саркофага из Вишњићеве улице, према В. Кондић, Римски налаз из Вишњићеве улице, Годишњак града Београда VII, Београд 1960, 30.

Fig. 2 – Cover of the lead sarcophagus from Višnjićeva Street, according to V. Kondić, Roman find from Višnjićeva Street, Yearbook of the City of Belgrade VII, Belgrade 1960, 30.

⁶ Petković, Ilijić 2013, 63–64.

Сл. 3 – Ртково, надгробни споменик свештеника Јупитера Долихена и Деа Сирије, према М. Мирковић, *Римљани на Ђердапу, Историја и натписи*, Зајечар 2015, 100.

Fig. 3 – Rtkovo, tombstone of the priest Jupiter Dolichen and Dea Syria, according to M. Mirković, *Rimljani na Đerdapu, Istorija i natpisi*, Zaječar 2015, 100.

секундарно употребљено као елемент конструкције каснијег гроба.⁷ Покривна конструкција оловног саркофага из Вишњићеве улице, откривена на простору североисточног дела некрополе Сингидунума представља очигледан пример (сл. 2). За једну од бочних страница и покривку саркофага искоришћене су једна цела стела и два фрагмента друге стеле који се не спају.⁸ Гроб са оловним саркофагом, који је на жалост опљачкан, једним делом је управо на основу хронологије секундарно искоришћених стела датиран у другу половину III века.⁹ Хронолошко опредељење овог гроба указује на време када се старији надгробни споменици и најчешће користе за формирање каснијих гробних конструкција у

Сингидунуму, почев од треће четвртине III века.¹⁰ Претпоставља се да је носилац ове појаве нова популација која долази у Сингидунум са стране или се формира из домаћег супстрата.¹¹

Са простора централног Балкана имамо и регистроване примере реупотребе старијих надгробних споменика приликом изградње касноантичких утврђења. Ова појава забележена је на простору Ђердапу у више наврата.

■ Ртково–Гламија

На локалитету Ртково–Гламија, у зиду у југозападном углу касноантичког утврђења, пронађен је већи фрагмент надгробне стеле коришћен као сполија (сл.

7 Pop–Lazić 2002, 47.

8 Кондић 1960, 29–33, Sl. 1; Pop–Lazić 2002, Сл. 24/1, S–11, Sl. 25/1, S–24.

9 Pop–Lazić 2002, G–199, 32, 83.

10 Pop–Lazić 2002, 47, G–118, 22, средина III века, G–137, 25, након 270 – 275. године, G–199, 32, друга половина III века, G–218, 32, 83, након друге четвртине III века.

11 Pop–Lazić 2002, 72 – 79, S–2, 3, 4, 7, 8, 10, 11, 13, 22, 24, 26, 27, 32.

Сл. 4 – Ртково, надгробни споменик трибуна легије IV Флавијеве, према М. Мирковић, *Римљани на Ђердапу, Историја и натписи*, Зајечар 2015, 99.

Fig. 4 – Rtkovo, tombstone of the tribune of the legion IV Flavius, according to M. Mirković, *Rimljani na Đerdapu, Istorija i natpisi*, Zaječar 2015, 99.

3). Ради се о средишњем делу споменика од кречњака, односно делу поља са натписом, висине 57cm, ширине 71cm и дебљине 29cm. Фрагмент је нађен у зидној маси спољашњег одбрамбеног зида, ширине 2м, утврђења подигнутог у време IV века. Садржај натписа из прве половине III века говори о свештенику Јупитера Долихена и Деа Сирије.¹² Претпоставља се да је овај споменик пренет са веће удаљености и потом узидан

у бреду утврђења. На обали Дунава, узводно од Рткова, култ Јупитера Долихена констатован је на Дијани, а његово снажно присуство у епиграфском и археолошком материјалу у првој половини III века у Дробети такође указује на вероватну оригиналну локацију овог споменика.¹³

На супротном, североисточном, углу утврђења откривен је још један, нешто боље очуван надгробни споменик у улози сполије, димензија 130 x 70 x 18 cm (сл. 4). На споменику у виду стеле од мермера, сачувано је готово цело натписно поље, уоквирено тордираним стубовима као и рељефна представа јелена у трку, испод натписа. Споменик је поставио ослобођеник свом патрону који је био римски витез пореклом из престонице царства. Своју каријеру је окончао као припадник, односно трибун легије IV Флавије. Стела квалитетне израде је из периода краја I или почетка II века, времена дачких ратова када поменути легија борави на простору Горње Мезије и Дакије.¹⁴

■ Доње Буторке

Још један пример коришћења сполија у архитектури касноантичких фортификација забележен је на налазишту Доње Буторке. Масивна камена плоча са натписом у виду табуле ансате, димензија 88 x 210 x 35 cm, уграђена је у јужни стубац централне грађевине кастела из времена Диоклецијана (сл. 5).¹⁵ Посебно је занимљива чињеница да је реч о натпису који помиње обнову породичне крипте или гробнице, у II или почетком III века, од стране једног од званичника града

12 Габричевић 1987, 143, време пре Максимиана Трачког (235–238. године), односно доба Севера, Gavrilović Vitas 2019, 242.

13 Gavrilović Vitas 2019, 242, ref. 58.

14 Габричевић 1987а, 157 – 158, Sl. 1.

15 Цермановић–Кузмановић 1979, 127–133; Мирковић 2015, 96–97.

Сл. 5 – Доње Буторке, натпис који помиње обнову породичне крипте или гробнице, према М. Мирковић, *Римљани на Ђердапу, Историја и натписи, Зајечар 2015, 96.*
Fig. 5 – Donje Butorke, an inscription that mentions the restoration of the family crypt or tomb, according to M. Mirković, *Rimljani na Đerdapu, Istorija i natpisi, Zaječar 2015, 96.*

Дробете.¹⁶ Поменута породична гробница је највероватније поприлично била разграђена или у већој мери оштећена обзиром да је из ње преузет и реупотребљен овај велики обрађени блок камена. Нажалост не можемо са сигурношћу одредити локацију и оригинално место постављања овог натписа. Оно што можемо претпоставити да је реч о маузолеју који је био део некрополе неког насеља где се сахрањивало у периоду II–III века. Насеље је вероватно било у непосредној близини утврђења у Буторкама, и у комуникацији са Дробетом, на левој обали Дунава. Најближи локалитети са хоризонтом живота II–III века су Дијана и Понтес, при чему се чини да је овај последњи, због близине, као и очигледне везаности за римску Дробету, ипак више вероватан.

Употреба надгробних споменика у функцији сполија у архитектури касноантичких фортификација забележена је и у

унутрашњости провинције Приобалне Дакије на локалитету *Timacum Minus* у Равни код Књажевца.

■ Равна–*Timacum Minus*

На простору археолошког налазишта *Timacum Minus*, евидентирано је више случајева уградње надгробних и вотивних споменика у архитектуру самог утврђења. Анализом откривених сполија установљене су три категорије из различитих фаза изградње фортификације – споменици узидани у куле и бедеме III фазе римског утврђења (средина III века), споменици узидани у куле и бедеме IV фазе римског утврђења (крај IV века) и споменици који су служили за адаптацију старијих грађевина, у последњој фази живота насеља *Timacum Minus* (почетак V века).¹⁷ Током археолошке кампање 1975. године, приликом ископавања северо-западне, угаоне куле утврђења, пронађен

¹⁶ Цермановић–Кузмановић 1979, 127–133..

¹⁷ Petković, Ilijić 2013: 53–72.

Сл. 6 – Равна–*Timacum Minus*, надгробни споменик, III век, фото Саша Милутиновић, документација Завичајног музеја Књажевац.
Fig. 6 – *Ravna–Timacum Minus*, tombstone, the 3rd century, photo Saša Milutinović, documentation of the Homeland Museum of Knjaževac.

је надгробни споменик Флавије Марсије.¹⁸ Својој жени Флавији Марсији, сину Валеријусу Аквинусу и себи за живота споменик је подигао Валерије Виаторис (сл. 6). Димензије споменика су 72 x 160 x 21 cm, израђен је од белог мермера, у облику квадера, недостаје му забат са ликовима покојника. Натписно поље је уоквирено степенасто профилисаним

оквиром око којег се шире стабљике бршљана. Део испод натписног поља украшен је рељефном представом кантароса из кога се извија винова лоза. У доњем десном углу споменика је представа *ascia*-е која симболизује неповредивост гроба али се повезује и са професијом особе похрањене у гробу. У том контексту треба напоменути да је *Timacum Minus*, као важан административни центар чија је привредна основа рударење, био насељен војницима, ветеранима али и рударима из суседних провинција. На основу формуле

Сл. 6a – Равна–*Timacum Minus*, северозападна угаона кула утврђења са уграђеним надгробним спомеником, фото Саша Милутиновић, документација Завичајног музеја Књажевац.
Fig. 6a – *Ravna–Timacum Minus*, the northwestern corner tower of the fortification with a built-in tombstone, photo Saša Milutinović, documentation of the Homeland Museum of Knjaževac.

vixit annis споменик се може датирати у период III века. Споменик је отприлике по средини попречно поломљен и узидан у северозападну кулу (NW 1) утврђења. На овом месту је узидано још три споменика, два су хронолошки опредељена у прву

18 Petrović 1995: 115, no. 77.

половину III века и један у крај II века.¹⁹ Споменик је употребљен искључиво као грађевински елемент у темељној зони куле а сама адаптација се везује за III фазу утврђења када су бедеми и куле ојачани због све чешћих готских упада на територију Горње Мезије.

У темељној зони западне куле (N1) северне капије утврђења уграђен је фрагментован надгробни споменик чији натпис је већим делом оштећен. Сачуван део посвете *Dis Manibus* указује да споменик припада периоду II или III века. Споменик је уздужно преломљен, очувани део је подељен на два отприлике иста дела која су уграђена у унутрашњи део куле, у њен јужни и западни профил. На горњем делу споменика имамо рељефну представу мушкарца у тоги, са брадом испред кога је попресе девојчице (сл. 7). Представа покојника је у лучној ниши постављеној на малом пиластру, изнад самог лука је мотив палмете. Степенасти оквир натписног поља је једноставан, без украса. И овај надгробни споменик је узидан тако да се заправо не види део са рељефом или натписом, имао је функцију ојачања темеља куле. Уградњу споменика можемо повезати са IV грађевинском фазом утврђења када је било неопходно ојачати куле и бедеме фортификације ради боље заштите од налета Визигота који су крајем IV века пљачкали и пустошили простор Приобалне Дакије, Прве и Друге Мезије.

У отиску северног зида, северо-источне угаоне куле (NE2) утврђења, изнад слоја здравнице, пронађен је надгробни споменик *Aurelius Castorus*-а, донекле стилски близак претходном споменику.²⁰ На горњем делу споменика је рељефна представа мушкарца у тоги и жене у хаљини, набораној у средишњем делу (сл. 8). Представа покојника је такође у лучној ниши постављеној на малим

Сл. 7 – Равна–Тимачум Минус, надгробни споменик, II–III век, фото Саша Милутиновић, документација Завичајног музеја Књажевац. Fig. 7 – Ravna–Timacum Minus, tombstone, the 2nd-3rd centuries, photo Saša Milutinović, documentation of the Homeland Museum of Knjaževac.

пиластрима који носе почетна слова посвете *Dis Manibus*. Изнад самог лука, у десном и левом углу споменика је мотив палмете. Степенасти оквир натписног поља је једноставан, неукрашен. На доњем делу споменика је представа кантароса са виновом лозом и грожђем. На основу посвете *Dis Manibus* и гентилног имена *Aurelius* овај надгробни споменик можемо

¹⁹ Petković, Ilijić 2013: 67.

²⁰ Petrović 1995: 109–110, no. 67.

Сл. 8 – *Ravna-Timacum Minus*, надгробни споменик, II–III век, фото Саша Милутиновић, документација Завичајног музеја Књажевац.
Fig. 8 – *Ravna-Timacum Minus*, tombstone, the 2nd-3rd centuries, photo Saša Milutinović, documentation of the Homeland Museum of Knjaževac.

датирати у период друге половине II века или у III век. Датирање надгробног споменика као и чињеница да је уграђен ради ојачавања североисточне куле усмеравају нас ка IV грађевинској фази утврђења када

је разарање Визигота крајем IV погодило и ове просторе.

Са истог налазишта потиче надгробна плоча *C. Iulius Herculanus*-а, ветерана VII Клаудијеве легије, чији се натпис завршава формулом *Hoc monumentum heredem non sequitur*.²¹ Улога ове завршне формуле је заштита споменика од могуће злоупотребе наследника и представља још једну илустрацију укорењене бриге о светињи гробног места.

Пракса коришћења сполија наставља се и у потоњим раздобљима на простору централног Балкана. Примери секундарне употребе надгробних споменика током VI века могу се сагледати и у контексту рановизантијских градњи. У остацима утврде Градина на Јелици, са рановизантијским хоризонтом, која се налази недалеко од Чачка, као и на локалитету Светиња код Виминацијума, регистрован је поменут феномен.

■ Градина на Јелици

На археолошком налазишту Градина на Јелици током изградње рановизантијског града, у периоду VI века, када је за релативно кратко време било потребно обезбедити велике количине грађевинског материјала, поред архитектонског украса од различитог локалног камена коришћена је и велика количина сполија.²²

Уломак споменика са представом чокота винове лозе са гроздовима и лишћем бршљана искоришћен је као стуб олтарске преграде у базилици „А“ (сл. 9).²³ Овакав тип орнаментике среће се на надгробним споменицима на територији провинције Далмације,²⁴ Горње Мезије,²⁵ Доње Паноније²⁶ у виду декорације која

21 Petrović 1995: 84, no. 32.

22 Капларевић 2017, кат. 465, 468 – 470, 473 – 474, 477, 479, 481.

23 Милинковић 2010, 187, сл. 254; Капларевић 2017, 63, кат. 481.

24 Зотовић 1995, 41–42.

25 Kondić 1965, 167–169.

26 Dautova–Ruševljan 1983, 44.

уоквирује натписно или рељефно поље и датира се у период II–III века.²⁷ Може се претпоставити да су естетски разлози и симболика винове лозе, у хришћанском контексту, били равноправни мотиви за секундарно коришћење овог споменика.

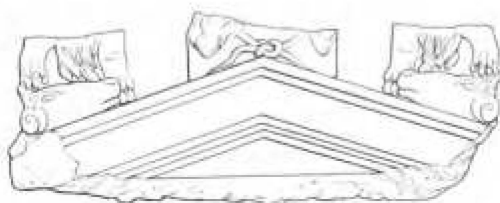
Сл. 9 – Градина на Јелици, стуб олтарске преграде у базилици „А“, према: Градина на Јелици, Рановизантијски утврђени центар у Илирику, М. Милинковић ур, Београд–Чачак 2017, кат. 481, стр. 224.

Fig. 9 – *Gradina on Jelica, pillar of the altar partition in the basilica "A", according to: Gradina na Jelici, Ranovizantijski utvrđeni centar u Iliriku, ur: M. Milinković, Beograd–Čačak 2017, cat. 481, p. 224.*

Слична симболика, на стубовима олтарске преграде, сусреће се на територији Македоније, средином VI века, у базилици у Коњуху.²⁸

■ Светиња

У одбрамбеном зиду рановизантијске фортификације из периода VI века на локалитету Светиња, код античког Виминацијума, нађена су два фрагмента надгробних стела.²⁹ Један уломак чини део стеле од пешчара, димензија 69 x 75 x 20 cm, са натписним пољем и текстом.³⁰ Други фрагмент је посебно инструктиван у контексту сагледавања односа, може се претпоставити, хришћана према паганском наслеђу (сл. 10). Овај фрагмент је заправо део стеле која је уграђена у спољно лице бедема. На њој се првобитно налазила представа Сераписа између две акротерије, у виду лавова који леже на обореним овнујским главама. Овновске главе су очуване, док је преостали садржај фронтоне стеле обијен. Димензије споменика нису познате. Током ископавања такође је констатовано да је поред античких опека, у бедем био уграђен велики број обрађених блокова камена који већином потичу са старијих грађевина.³¹

Сл. 10 – Светиња, Виминацијум, уломак надгробне стеле, према: М. Поповић, Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму, *Старинар XXXVIII/1987, 1988, 7.*
Fig. 10 – *Svetinja, Viminacium, fragment of tombstone, according to: M. Popović, Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu, Starinar XXXVIII/1987, 1988, 7.*

²⁷ Kondić 1965, 167–169, Зотовић 1995, 41–42.

²⁸ Николајевић–Стојковић 1957, 50.

²⁹ Поповић 1987, 7, Сл. 5.

³⁰ Поповић 1987, 6–7.

³¹ Поповић 1987, 6.

Разматрајући феномен сполија на конкретним примерима са простора централног Балкана можемо закључити да се током касне антике старији надгробни споменици и делови фунерарних грађевина поново употребљавају готово увек као функционалне сполије у улози грађевинског материјала. Истовремено се користе надгробници од кречњака и споменици од мермера управо због своје јачине и трајности. Осим тога, правилни облици ових споменика, који су се углавном користили у непрерађеном стању или са минималним интервенцијама, су олакшавали манипулисање током разних грађевинских интервенција. Стеле су својим обликом и волуминозношћу нарочито биле погодне за уграђивање у оштећене касноантичке бедеме. Чињеница да је највећи број надгробних споменика уграђен у грађевине које су имале наглашену одбрамбену функцију – куле и бедеме, указује нам на однос заједнице према овој врсти наслеђа, односно на право пречег, државног интереса над индивидуалним. Многобројне уредбе и закони, који осликавају стални напор римске државе да се гробови и надгробни споменици максимално заштите, нису били делотворни приликом кризних ситуација. Ургентност одбране од потенцијалних нападача често је условљавала однос војника-градитеља према старијим некрополама, „виша сила“ која дозвољава да некада свето обележје постане обичан грађевински материјал. Секундарна употреба надгробних споменика документује турбулентне историјске догађаје и указује на евентуалне измене у саставу становништва које није доживљавало старије споменике као своје наслеђе.

На конкретном примеру са некропола Сингидунума видимо да се старији камени споменици углавном користе у ареалу простора на коме су и претходно коришћени. Период коришћења, потом гу-

бљења функције оригиналног надгробника и каснија употреба на некрополи може се сагледати у периоду не краћем од 50 година, дакле у оквиру једне или две генерације, што указује на изражену друштвену динамику становника овог града.

Грађевинска активност римских царева, од Диоклецијана до Константина, на подручју Ђердапа, подразумевала је велику количину камена коју је требало додати да би се за кратко време изградио велики број утврђења у Доњим Буторкама и Рткову-Гламији.³² Старији надгробни споменици који су се циљано израђивали од чврстог и отпорног камена добијали су нову функцију током грађевинских поправки оштећених фортификација и у улози сполија ојачавали су угрожене зоне бедема и кула. За потпуније разумевање поновне употребе старијих надгробних споменика и елемената фунерарних конструкција потребне су анализе експлоатације и дистрибуције камена на поменути локалитетима.

Реупотребљени споменици, са простора археолошког налазишта *Timacum Minus*, илуструју немирна времена која су уздрмала ове просторе у неколико наврата. Искоришћени искључиво као грађевински материјал надгробници су ојачавали куле и капије утврђења у другој половини III века, након готских продора и разарања, као и крајем IV века, након пљачкања и пустошења Приобалне Дакије од стране Визигота. Настојања покојника да заштите место свог „вечног починка“ назиру се у виду симбола или формула на натписном пољу споменика. Нажалост, као што смо кроз наведене примере видели, ово није било довољно да се гробно место у потпуности заштити. Споменици су тако у виду сполија добили нову улогу и у извесном смислу „продужили“ живот утврђења.

32 Ранков Кондић 2013, 44.

Током рановизантијског периода, са ширењем хришћанства, постаје уочљивија симболичка вредност или баласт античких споменика која је наглашавана или уклањана приликом реупотребе. Том приликом задржавана је само она симболика која је јасно утемељена у хришћанском поимању, без обзира да ли ће бити видљива (у контексту јавних простора као што су цркве на Јелици) или неприметна – уграђена у одбрамбене бедеме (пример уграђених опека са крстом у одбрамбеним зидовима на Светињи). О овом последњем сведоче и рановизантијске опеке у маси бедема Светиње, на већини опека налази се представа рељефног равнокраког крста у разним варијантама.³³

Феномен секундарне употребе надгробних споменика са простора централног Балкана уклапа се у ширу слику ове праксе у осталим провинцијама Царства. Тежња римских царева и правника да се сачува светиња гробног места поткрепљена је многобројним донетим законским одлукама и мерама али све ове регулативе су ипак биле немоћне у ситуацијама када је нова претња угрожавала римско становништво и саму државу. Појава реупотребе римских фунерарних споменика присутна је и у рановизантијском периоду када се сполије користе као архитектонски елементи али и као средство за ширење хришћанских идеја.

33 Поповић 1987, 6.

THE RELATION OF ROMAN LAW TO THE SECONDARY USE OF GRAVE MONUMENTS IN ANTIQUITY

SUMMARY

The use or the recycling of older monuments, most often during construction activities, is widespread in Roman culture, having its roots since the time of ancient Greece, and is present until today (Figs. 1-1a). The most common reason for the use of spolia is practicality in the first place, but we should not ignore the ritual and ideological reasons that rely on the symbolism of the preserved representations on the spolia themselves.

Ancient fragments used as spolia in the Late Antiquity period are usually parts of tombstones, architectural elements or parts of sculptures. Ancient funerary monuments were secondary used during the construction and renovation of the Late Roman fortifications. This phenomenon was also recorded in the Late Antique necropolises on the territory of Serbia in the form of the use of earlier tombstones as building elements of later burial structures (Fig. 2).

It often happened that Roman necropolises with their stone monuments served as sources of construction material, which directly contradicts one of the basic Roman laws – the right to the grave (*ius sepulcrandi*). Examples of the use of ancient spolia in the Late Antiquity period, from the territory of the central Balkans, often depict the confrontation of the practical need for cheap building materials and the valid Roman laws. Various decrees, passed by the highest imperial authorities of the Roman Empire, sought to stop or limit the abuse of sepulchral monuments that marked the grave – *locus religiosa*. Unfortunately, these legal acts were often ineffective despite the fact that the destruction of funerary monu-

ments and the burial space itself was also considered a religious offense.

Considering the phenomenon of spolia on specific examples from the central Balkans, we can conclude that during the Late Antiquity, older tombstones and parts of funerary buildings were almost always reused as functional spolia like building material. At the same time, tombstones made of limestone and monuments made of marble are used precisely because of their hardness and durability. In addition, the regular forms of these monuments, which were mostly used in an unprocessed state or with minimal interventions, facilitated manipulation during various construction interventions. Due to their shape and volume, the stelae were particularly suitable for embedding in damaged Late Antique ramparts (Figs. 3–8). The fact that the largest number of tombstones were built into constructions that had a distinctly defensive function – towers and ramparts – indicates the community's attitude towards this type of heritage, that is, the right of priority, state interest over individual. Numerous decrees and laws, which reflect the constant effort of the Roman state to protect graves and tombstones as much as possible, were not effective during situations of crisis. The urgency of defense against potential invaders often conditioned the attitude of the soldier-builders towards the older necropolises, a “higher force” that allows the once sacred landmark to become an ordinary building material.

The secondary use of tombstones documents turbulent historical events and indicates possible changes in the composition of the population that did not perceive the older

monuments as their heritage. Judging by the material published so far, most of these monuments were reused in the period from the end of the 3rd to the first half of the 5th century. During the Early Byzantine period, with the spread of Christianity, the symbolic value of ancient monuments became more noticeable, which was emphasized or removed during reuse (Figs. 9-10). On that occasion, only the symbolism that was clearly based in the Christian concept has been retained, regardless of whether it would be visible (in the context of public spaces such as churches) or imperceptible but present (the example of embedded bricks with a cross in defensive walls).

The phenomenon of secondary use of tombstones from the Central Balkans fits into the wider picture of this practice in other provinces of the Empire. The aspiration of the Roman emperors and lawyers to preserve the sanctity of the burial place was supported by numerous legal decisions and measures, but all these regulations were powerless in situations when a new danger threatened the Roman people and the state itself. The phenomenon of the reuse of Roman funerary monuments was also present in the Early Byzantine period when they were used externally as architectural elements but also as a means of spreading Christian ideas.

Keywords: Central Balkans, Singidunum, Ravna, Gradina on Jelica, Roman necropolises, Roman tombstones, ancient spolia, Roman law, Late Antique/Early Byzantine architecture.

Извори

Digesta. Pandectae.

- The Digest or Pandects of Justinian, Book XLVII, The Enactments of Justinian, trans. S. P. Scott, Cincinnati, 1932.

Theodosian Code

- The Theodosian Code and Novels and the Sirmundian Constitutions, trans. C. Pharr, New Jersey, 1952.

Литература

- **Alchermes 1994** – J. Alchermes, Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse, *Dumbarton Oaks Papers*, 48 1994, 167–178.
- **Габричевић 1987** – М. Габричевић, Натпис са локалитета Гламија I, *Ђердапске свеске IV*, Београд 1987, 143–145.
- **Габричевић 1987а** – М. Габричевић, Један нови надгробни споменик са дунавског лимеса, *Ђердапске свеске IV*, Београд 1987, 157–161.
- **Gavrilović Vitas 2019** – N. Gavrilović Vitas, Syrian priesthood in the territory of Danube limes of Moesia Superior: Funerary monument dedicated to Jupiter Dolichenus and Dea Syria from Glamija, *Starinar LXIX/2019*, Београд 2019, 231–246.
- **Crook 1967** – J. Crook, Law and Life of Rome, in: *Aspects of Greek and Roman Life*, ed. H. H. Scullard, New York 1967.
- **Dautova–Ruševqan 1983** – V. Dautova–Ruševqan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1983.
- **Зотовић 1995** – Р. Зотовић, Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације, Ужице 1995.
- **Кондић 1960** – В. Кондић, Римски налаз из Вишњићеве улице, Годишњак града Београда VII, Београд 1960, 29–35.
- **Kondić 1965** – V. Kondić, Sepulkralni spomenici sa teritorije rimske provincije G. Mezije, Београд 1965.
- **Mirković 2015** – М. Mirković, Rimljani na Ђердапу, *Istorija i natpisi*, Zaječar 2015.
- **Миловановић 2001** – Б. Миловановић, Вегетабилни мотиви на надгробним споменицима из Виминацијума, *Viminacivm* 12, Пожаревац 2001, 109–134.
- **Milovanović 2009** – В. Milovanović, Simbolika prikazanih životinja na nadgrobnim stelama iz Viminacijuma, *Arheologija i prirodne nauke* 4/2008, Београд 2009, 15–25.
- **Muresan, Muresan 2016** – L.M. Muresan, I. Muresan, Roman law concerning funerary monuments. Case study based on some funerary epigraphs belonging to military personnel on both sides of the middle and lower Danube, *Banatica*, 26/1 2016, 119–133.
- **Милинковић 2010** – М. Милинковић, Градина на Јелици, рановизантијски град и средњовековно насеље, Београд 2010.
- **Николајевић–Стојковић 1957** – И. Николајевић–Стојковић, Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори, Београд 1957.
- **Капларевић 2017** – М. Капларевић, Архитектонска пластика и живопис са Градине на Јелици, у: *Градина на Јелици, Рановизантијски утврђени центар у Илирику*, М. Милинковић ур, Београд – Чачак 2017, 61–66.
- **Muresan, Muresan 2016** – L.M. Muresan, I. Muresan, *Violatio Sepulchri* – between the legal concept and Roman funerary practice in the Balkans, in: *Arhevest IV2 – in honorem Adrian Bejan*, eds: D. Micle, A. Stavila, C. Oprean, S. Fortiu, Szeged, 2016, 843–860.
- **Petković, Пijjić 2013** – S. Petković, B. Пijjić, Votive altar of Lucius Petronius Timachus, *Starinar* n. s. књ. LXIII/2013, Београд 2013, 53–72.
- **Petrović 1995** – P. Petrović, *Inscriptiones de la Mesie Superieure III/2: Timacum Minus et la Vallée du Timok*, Београд 1995.
- **Pop–Lazić 2002** – S. Pop–Lazić, Nekropole rimskog Singidunuma, *Singidunum* 3, Београд 2002, 7–100.

- **Поповић 1987** – М. Поповић, Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму, *Старинар* н. с. књ. XXXVIII/1987 1988, 1–37.
- **Ранков Кондић 2013** – Мезијски касноримски лимес на Дунаву, регија Гвоздена врата/Ђердап, у: Константин Велики и Милански едикт, И. Поповић, Б. Борић – Брешковић, ур., Београд 2013, 36–59.
- **Scott 1932** – S. P. Scott, The Civil Law. Including The Twelve Tables, The Institutes of Gaius, The Rules of Ulpian, The Opinions of Paulus, The Enactments of Justinian, and The Constitutions of Leo, 17 vol, Cincinnati, 1932.
- **Toynbee 1982** – J. M. C. Toynbee, Death and burial in the Roman world, London 1982.
- **Цермановић–Кузмановић 1979** – А. Цермановић–Кузмановић, Римско утврђење код Кладова, Старинар нова серија XXVIII–XXIX/1977–1978, Београд 1979, 127–134.
- **Wycherley 1978** – R. E. Wycherley, The Stones of Athens, Princeton 1978.

МОНЕТАРНЕ РЕФОРМЕ У РИМСКОМ ЦАРСТВУ КРАЈЕМ 3. И ТОКОМ 4. ВЕКА

Апстракт: Рад се бави историјским прегледом спроведених монетарних реформи у Римском царству у периоду од краја 3. и током 4. века; тј. почевши са великим монетарним крахом након смрти Александра Севера, преко свих монетарних норми Аурелијана, Диоклецијана, Константина са циљем да новчани систем учине стабилним, завршно са Константиновим наследницима и валентинијанском династијом који су успели да одрже оно што су им претходници оставили у наследство. Поред општег историјско-хронолошког прегледа све норме сагледане су кроз економско-правну перспективу са циљем да се проникне у узроке и последице економских кретања и учинковитости монетарне реформе као правне регулативе. Такође, важно је утврдити узрочно-последичну везу монетарне економије, правних регулатива и рефлексije свега тога на нумизматичком материјалу.

Кључне речи: римски новац, монетарне реформе, касна антика, правне норме

Римско царство било је високо монетизовано, а стабилност монетарног система постигнута је промишљеном монетарном политиком, веома строгим монетарним законима и правним мерама као што су монетарне реформе чија је функција била антиинфлаторне природе. Монетарна политика било ког периода, па и у време Римског царства била је примарно у функцији задовољења владаревих интереса па тек после интересима грађанства¹. Ово се може јасно видети на примеру Каракале који је како би ојачао војску, повећао њихове плате 50%, а дефицит у буџету регулисао тиме што је порез који је убирао од грађана повећао за 100%. У тренутку тоталне исцрпљености по-

реског капацитета грађанства, он доноси регулативу којом свим становницима Рима додељује римско грађанско право због убирања пореза². У Риму монетарни суверенитет био је апсолутно неодвојив од личности владара који је имао потпуни монопол над емитовањем новца.

■ Историјат монетарних реформи крајем 3. и током 4. века

Целокупан период 3. века обележила је велика криза у Римском царству која почиње 235. године, након смрти Александра Севера и свој врхунац достиже 260. године монетарним колапсом³. Период од педесет година обележила је

1 Golubović, Dimitrijević 2017, 1, 8

2 Jones 1953, 296; Plessis 2013, 79

3 Drinkwater 2008, 28

смeна чак више од двадесет и шeст царева и константне борбе са варварима ради очувања граница Царства⁴. Континуиране војне експедиције условиле су ангажовање великог броја војника, чију су наклоност цареви стицали повећањем њихових плата. Огромне количине новца биле су потребне да се војска исплати, снабде храном, одећом и опремом, што је уједно представљало и највећи део расхода у државном буџету⁵. Мањак новца у државној каси покушао да се надомести масовним ковањем новца и бројним монетарним манипулацијама које су изазвале девалвацију валуте и појаву инфлације. Поменуте историјске прилике условиле су колапс монетарног система⁶.

Са циљем да спречи монетарни крах Аурелијан 274. године спроводи најопсежнију реформу новчаног система још од времена Августа⁷. Уводи нову сребрну валуту- реформисани антонијан (*antoninianus*), који је на почетку тежио 1,85 g, да би се нешто касније његова тежина повећала на 3,84 g. Код ауреуса (*aureus*) је смањено проценат злата са 60 на 50 фунти, његова тежина износила је 6,6 g, као у време Каракале. У прве три године Аурелијанове владавине емисија бронзане монете није постојала, ипак стабилизацијом сребрног антонијана појавила се потреба за бронзаном валутом те се кују три нова апоена⁸.

Аурелијанови напори да санира новчани систем нису уродили плодом.

Државне залихе племенитих метала биле су премале у односу на фискалне потребе царства, па се инфлаторни замах наставио⁹. Да би спречио нову монетарну кризу, Диоклецијан 294/6. године изнова реформише монетарни систем по угледу на Августа свдећи га на тровалутни-златну, сребрну и бакарну монету.

Диоклецијан уводи златну монету ауреус (*aureus*)¹⁰, који остаје исте тежине као и код Аурелијана. Главна промена односи се на сребрну монету аргентеус (*argenteus*), која је сада високе чистоће, чак 92% сребра и тежине од 3,2 g. Највећа иновација ове монетарне реформе је стварање денара (*denarius*) који постаје основна јединица монетарног система, и посребрене валуте (*nummus*) са 4% сребра. Нумус је вредео 12,5 денара, аргентус 50 денара, ауреус 1000 денара¹¹.

Упркос спроведеној реформи, фискална ситуација у царству није стабилизована. Као последица економске нестабилности вредост свих валута бива удвостручена, а укупна количина добара на тржишту остаје иста што доводи до пораста цена. Са циљем да спречи хиперинфлацију, крајем 301. године, Диоклецијан издаје "Едикт о ценама" којим је ограничена максимална цена 1200 артикала робе и услуга на тржишту, изражене у денарима¹². Такође, одређена је вредност златне валуте која је била иста као и цена златне полуге, чиме је номинална вредност ауреуса била потпуно нереална у

4 Prodromidis 2006, 11

5 Katsari 2002, 2

6 Prodromidis, 2006, 14

7 Watson 1999, 128

8 Watson 1999, 131

9 Wessink 1991, 485

10 На основу *Edictum de pretum rerum venalium* из 301. године види се да се златна валута звала солид, као и код Константина, али је у научној литератури прихваћена као ауреус, да би се правила дистинкција (Васић 2008, 29).

11 Bagnall and Bransbourg 2019, 6

12 Pannekeet 2013, 6

односу на тржишну, јер је проценат злата у монети био знатно нижи у односу на 100% чисту полуку. Контрола цена довела је до несташице добара и наставка инфлације, ипак монетарни систем се одржао наредних десет година¹³.

Константинова монетарна реформа, тј. увођење солида (*solidus*) 309. године, сматра се најзначајнијом реформом 4. века. Овај владар раскида са претходном традицијом и уводи нови систем који се базира на златном еталону. Солид је имао редуковану тежину у односу на ауреус са 5,6 g на 4,5 g. Нова монетарна јединица заменила је ауреус прво у провинцијама које су биле под Константиновом влашћу (Галија, Британија и Шпанија), да би од 312. године била прихваћена у Италији и Африци, 316. године у Илирику и 324. године на Оријенту¹⁴. Иако солид не представља превелико одступање од ауреуса, кованица је задржала своју стабилност читавих седам деценија. Константин је за разлику од својих претходника монетарни систем царства базирао на златној валути, као основној монетарној јединици. Исплата војске и администрације, плаћање пореза као и све трансакције у царству вршене су у солидима, за разлику од претходног периода где је то био денар, који је често девалвирао¹⁵. Након што је постао самосталан владар 324. године Константин је све благо изризица паганских храмова претопио у новац. Прве три године своје владавине Константин није емитовао сребрни новац. Преузевши нове резерве, да би смањио диспропорцију између златне и сребрне валуте, уводи нове сребрне апоене

силиквију (*siliqua*) и милијарензис (*miliarensis*)¹⁶. Бронзани новац Константина одликовао се великим редуцијама. У периоду од 305. до 317. године тежина фолиса пала је са 10 g на 3 g. Пад тежине фолиса настављен је све до 330. године, када је нова *Gloria Exercitus* серија тежила 1,94 g¹⁷.

У односу на ситуацију у 3. веку где је девалвација сребрне валуте, која је уједно представљала основну монету, била узрок инфлаторне кризе у 4. веку инфлација је била нешто специфичнија. Царство је почетком 4. века у оптицају имало златни солид који је био основна монетарна јединица и бронзани фолис који се одликовао великом девалвацијом. Како је све своје трансакције држава заснивала на солиду, инфлаторни замах проузрокован опадањем фолиса није утицао на монетарну економију царства¹⁸.

Монетарни систем који је Константин установио остаје нетакнут и током владавине његових наследника. Све до 354. године није било никаквих измена, да би Констанције II увео прве промене реформишући сребрну силиквију, смањивши њену тежину на 2,27g. Ипак њена вредност у односу на солид остаје непромењена. Око 358. године силиква бива још више редукована, са 2,27 g на 1,9 g, што остаје непромењено све до владавине Теодосија¹⁹.

Валентинијанска династија спроводи наредне новчане реформе у периоду од 365-368. године. У време владавине Валентинијана I појавила се велика количина фалсификованих солида са драстично мањим процентом злата. Да би

13 Kropff 2017, 170

14 Васић 2008, 31

15 Васић 2008, 31; Lenski 2007, 238

16 Mattingly 1946, 114

17 Revetz 1964, 216

18 Jones 1953, 317

19 Васић 2008, 33

спречио малверзацију у којој су учествовали и корумпирани званичници, Валентинијан доноси декрет којим је наложено да се све злато прикупљено преко пореза испоручује царској благајни у облику полуга, где се касније претапало и користило за ковање новца. Он уједно и реформише солид и повећава проценат злата на 99%. Нови солиди обележавани су словима ОБ (*obryzum aurum* – чисто злато). На основу остава које се датују у овај период, и чији је састав хомоген, види се да су фалсификовани солиди у потпуности избачени из циркулације и да је мера која је донета била делотворна²⁰.

Последња, али не и мање важна, мера која се тицала новчаних реформи везана за сам крај 4. века тиче се увођења новог апоена (*tremissis*) тремисиса 380. године. Нова деноминација износила је трећину вредности солида и први ју је највероватније емитовао Магнус Максимус у Триру 383. године. Продукција тремисиса се наставља и под Теодосијем I, а посебно је честа појава у 5. веку²¹. (Слика 1.)

■ Закључна разматрања

Уколико сагледамо све монетарне реформе у периоду од краја 3. па и током 4. века, она коју спроводи Константин Велики сматра се најзначајнијом. Сви његови претходници трудили су се бројним регулативама да поврате вредност сребрне валуте, на којој је у том периоду почивао читав монетарни систем Римског царства. Учинивши солид основном монетарном јединицом, Константин је успео да стабилизује новчану ситуацију у читавом Царству. Све мере које су се односиле на сребрну и бронзану валуту током владавине Константина и његових следбеника имале су за циљ да смање

диспропорцију између сребрне и златне валуте и спрече даљу девалвацију. Иако трајни успех на овом пољу није постигнут, то није уздрмало монетарни систем и довело до значајније инфлације која је представљала примарни проблем у одржању монетарне стабилности.

Веза владавине права и монетарне стабилности је неупитна с обзиром да су владари правним нормама, као јединим средством које су тада поседовали, покушавали да стабилизују монетарни систем. Само монетарно право, као део права, регулише права и обавезе које се тичу вредности новца. Да је новац савршено стабилан у вредности, монетарни закони и регулативе имали би само теоријску функцију. Међутим, како је настабила вредност новца готово правило, а не изузетак, монетарно право има велики практични значај²². У том контексту монетарне реформе, као вид правне регулативе, представљале су главни механизам за одржање монетарне стабилности. Ипак, реформа представља пасивану меру која регулише последицу и не даје универзално решење главног узрока монетарне нестабилности - инфлације²³. Историјски гледано некада су оне биле успешне. Ипак, некада нису имале дугорочан ефекат.

У Римском царству ковање новца било је искључиво под директивом владара, а масовно ковање новца било је најчешће решење да се попуни буџетски дефицит. Тако да се инфлација готово увек јавља као последица владареве одлуке. Оног тренутка када се инфлација отме контроли и угрози стабилност монетарног система владар реагује монетарном реформом како би сузбио даљи раст инфлаторних кретања. Из нумизматичког

20 Moorhead 2012, 602

21 Moorhead 2012, 604

22 Hirschberg 1976, 226

23 Hirschberg 1976, 229

Слика 1. Приказ најважнијих монетарних реформи (аутор: М. Јовић)

274.

АУРЕЛИЈАНОВА
МОНЕТАРНА
РЕФОРМА

Сребрни **антонинијан** са 2.81 g повећан на 3.84 g
Златни **ауреус** тежи 6.6 g
Уводи три бронзана апоена

ДИОКЛЕЦИЈАНОВА
МОНЕТАРНА
РЕФОРМА

294/6.

тровалутни монетарни систем
Денар постаје основна јединица монетарног система
Сребрни аргентеус има 92% сребра и тежи 3.2 g
Уводи нове валуте бронзани **фолис** и сребрни **нумис**

AUREUS

ARGENTEUS

DENARIUS

309.

КОНСТАНТИНОВА
МОНЕТАРНА
РЕФОРМА

Златни **солид** 4.5 g постаје основна јединица монетарног система
Нове сребрне монете **силиквија** и **милијарензис**

SOLIDUS

SILIQVA

MILIARENSIS

Слика 2. - Процес стабилизације монетарног система (аутор: М. Јовић).

угла инфлације и последице монетарне реформе препознатљиве су на материјалу. Значајана количина одређених серија кованица јасан је показатељ инфлације, док се након монетарних реформи пре-реформисане серије новца губе и количина нумизматичког материјала смањује. (Слика 2.)

Иако су бројни аутори бавили античким економским системима, римски монетарни систем заслужује велику пажњу правника и економиста како би се разумели економски циклуси и пропусти у монетарно-правним регулативама. Посебно зато што су сва истраживања углавном усмерена на проучавање новца, иако је познато да се у Риму није новац искључиво користио за економске трансакције²⁴.

24 Golubović, Dimitrijević 2017, 12

MONETARY REFORMS IN THE ROMAN EMPIRE AT THE END OF THE 3RD AND DURING THE 4TH CENTURY

SUMMARY

The Roman State was highly monetised and the monetary politics from any period even in the period of the Roman Empire, was primarily in the function of the Roman emperor's interests and only after that in the function of the citizens' interests. The 3rd century AD is marked by a great crisis in the Roman Empire, which culminated in 260. with monetary collapse. The emperor Aurelian initiated one of the largest monetary reforms since the reign of Augustus, however, his reform had limited success. To prevent a new monetary crises, in 294/6. Diocletian completed the monetary reform introduced by Aurelian presenting a three-metal system of gold, silver and bronze with the creation of argentium and three bronze coins. He also issued the Edict on Maximum prices which combated the progressive inflation and set maximum prices of goods and services on the market.

Emperor Constantine's monetary reform was characterised by the introduction of soli-

cus in 309, with reduced weight compared to aureus. Constantine the Great also introduced a new system based on the golden etalon. His monetary system stayed intact during the reign of his successors, with small changes introduced by Constantius II and Valentinian I. Regarding all the monetary reforms from the end of the 3rd to the end of the 4th century, Constantine's monetary reform was the most significant one.

In the Roman Empire, the minting was under the charge of the emperor and inflation was the consequence of the emperor's decision. All Roman emperors reacted with the monetary reforms on the appearance of very high inflation which could endangered the stability of the monetary system. This economic-law mechanism can be observed in numismatic material.

Key words: Roman money, monetary reforms, late antiquity, legal norms

- Arnold H. M., Jones.. 1953. Inflation under the roman empire. *The Economic History Review* 5.3: 293-318.
- Bagnall, R. S. & Bransbourg, G. 2019. The Constantian Monetary Revolution. *ISAW Papers*. <http://isawnyu.github.io/isaw-papers-awdl/14/isaw-papers-14-offprint.xhtml> (pristupljeno 18.7.2023.)
- Васић, Милоје. 2008. Златни и сребрни новац касне антике (284-450. године) из збирке Народног музеја у Београду, Београд: Народно музеј
- Drinkwater, John. 2008. Maximinus to Diocletian and the “crisis”, in *The Cambridge Ancient History XII, The Crisis of Empire A.D. 193-337*, ed. Alen K. Bowman et al, 28-58. Cambridge: Cambridge University Press.
- Golubović. Srđan., i Dimitrijević, Marko. 2017. Monetary system of Ancient Rome: implications on contemporary monetary law. *IUS ROMANUM* 2: 1-14. <https://iusromanum.eu/documents/985691/3819843/> (pristupljeno 7.18.2023.)
- Hirschberg, E. 1976. Monetary law and monetary crises. *Comparative and International Law Journal of Southern Africa* 9.3 (1976): 226-230.
- Jones, Arnold HM. 1953. Inflation under the Roman empire. *The Economic History Review* 5.3: 293-318.
- Katsari, Constantina. 2011. *The Roman monetary system: the Eastern provinces from the first to the third century AD*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kropff, Antony. 2017. Diocletian’s currency system after 1 September 301: an inquiry into values, *Revue belge de numismatique et de sigillographie* 163: 167-187.
- Lenski, Noel. 2007. *The Cambridge Companion to The Age of Constantine*, New York: Cambridge University Press.
- Mattingly, Harold. 1946. The Monetary Systems of the Roman Empire from Diocletian to Theodosius I. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society* 6.3/4: 111-120.
- Moorhead, Sam. 2012. The coinage of the later roman empire, 364–498. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, ed. William E. Metcalf, 601-632. Oxford: Oxford University Press
- Pannekeet, C.G.J. 2013. Diocletian’s monetary reform (https://www.academia.edu/4924835/Diocletians_monetary_reform)
- Plessis, J. Paul, ed. 2013. *New Frontiers, Law and Society in the Roman World*, Edinburgh: University Press.
- Prodromidis, Pródromos-Ionnis. 2006. *Another View on an Old Inflation: Environment and Policies in the Roman Empire up to Diocletian’s Price Edict*. Centre of Planning and Economic Research.
- Ravetz, Alison. 1964. The fourth-century inflation and Romano-British coin finds. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society* 4: 201-231.
- Wassink, Alfred. 1991. Inflation and Financial Policy under the Roman Empire to the Price Edict of 301 ad. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*: 465-493.
- Watson, Alaric. 1999. *Aurelian and the third century*, London and New York: Routledge.

CONSTITUTIO ANTONINIANA – РЕФОРМА У КОРИСТ НАРОДА ИЛИ ЦАРЕВА ПОТРЕБА?

Апстракт: *Constitutio Antoniniana* је царски едикт којим је римски цар Марко Аурелије Антонин познатији под називом Каракала дао статус грађана свим становницима 212. године. Овим едиктом сви грађани на територији Царства добили су статус грађана (*cives*) што представља један од кључних тренутака за даљи развитак државе и римског права.

Пре доношења едикта статус пуноправног грађанина Рима имали су, пре свега, становници Италије, затим Римљани и њихови потомци који су живели у провинцијама као и мали број локалног племства.

Каракалиним едиктом сви слободни грађани на територији царства добили су једнака права, у првом реду перегрини (*peregrinus*) којих је било највише. Изузетак су били тзв. дедитицији (*dediticii*) људи који су потпали под власт Римске државе након што су се предали током рата као и ослобођени робови који су добили статус дедитиција.

Различита су мишљења око тога који је главни разлог доношења едикта, али је свакако чињеница да је опште стање у држави било такво да је постојала потреба за регулисањем статусног права становника римске државе, у првом реду перегрина.

Поједини аутори сматрају да у античкој историографији овом едикту није придаван посебан значај, као и да је сам акт завршио процес асимилације свих слободних становника који је почео још у време Републике. С друге стране, Дион Касије оцењује да је едикт донет највише у финансијске сврхе што и има смисла с обзиром да су становници након стицања статуса грађана плаћали директан порез држави који је у извесној мери повећан у односу на претходни период.

Constitutio Antoniniana је такође утицао на ширење утицаја римског приватног права јер је давањем статуса грађана свим слободним становницима царства смањен јаз између права које је важило у провинцијама и римског приватног права које је важило за римске грађане..

Текст самог едикта налази се на универзитету у Гисену у Немачкој и под заштитом је УНЕСКО. Текст оригинала је на грчком језику, међутим о самом постојању и примени едикта сазнајемо и из других извора и од аутора као што је Дион Касије, Каракалин савременик. Такође, током кодификације римског права налазимо спомињање овог едикта, као, на пример у дигестама (*Digesta*) једног од кључних делова кодификације римског права.

Кључне речи: *Constitutio Antoniniana*, *cives*, *peregrinus*, *dediticii*, *Digesta*, III век, римско право, статусно право, Каракала, Дион Касије

Constitutio Antoniniana је царски едикт којим је римски цар Марко Аурелије Антонин, познатији под именом Каракала, дао статус грађана свим становницима Римске државе 212. године. Овим едиктом сви грађани на територији Царства добили су статус грађана (*cives*), што представља један од кључних тренутака за даљи развитак државе и римског права.

Пре доношења едикта статус пуноправног грађанина Рима имали су, пре свега, становници Италије, затим Римљани и њихови потомци који су живели у провинцијама (и колоније где су живели искључиво Римљани) као и мали број локалног племства (нпр. краљеви вазалних држава).

Каракалиним едиктом сви слободни грађани на територији царства добили су једнака права, у првом реду перегрини (*peregrinus*) којих је било највише. Изузетак су били тзв. дедитицији (*dediticii*) људи који су потпали под власт Римске државе након што су се предали током рата као и ослобођени робови који су добили статус дедитиција.

Различита су мишљења око тога који је главни разлог доношења едикта, али је свакако чињеница да је опште стање у држави било такво да је постојала потреба за регулисањем статусног права становника римске државе, у првом реду перегрина.

Поједини аутори (Машкин) сматрају да у античкој историографији овом едикту није придаван посебан значај, као и да је сам акт завршио процес асимилације свих слободних становника који је почео још у време Републике. С друге стране, Дион Касије оцењује да је едикт донет највише у

финансијске сврхе што и има смисла с обзиром да су становници након стицања статуса грађана плаћали директан порез држави који је у извесној мери повећан у односу на претходни период.

Constitutio Antoniniana је такође утицао и ширење утицаја римског приватног права јер је давањем статуса грађана свим слободним становницима Царства смањен јаз између права које је важило у провинцијама и римског приватног права које је важило за римске грађане. Из овог разла царски едикти су постали један од основних извора римског права уопште.

Текст самог едикта налази се на универзитету у Гисену у Немачкој и под заштитом је УНЕСКО. Текст оригинала је на грчком језику, међутим о самом постојању и примени едикта сазнајемо и из других извора и од аутора као што је Дион Касије – Каракалин савременик. Такође, током кодификације римског права налазимо спомињање овог едикта, као, на пример у дигестама (*Digesta*) једног од кључних делова кодификације римског права.¹

Имајући у виду да су се становници Царства ван Италије тј. становници провинција често користили својим локалним правом, које им је Римска држава признавала у већини провинција², доношење овог едикта значило је једну велику промену у целом друштву тог времена. Пре свега, обичајно право и локално право провинција почело је интеграцију у развијеније и, по својој природи, сложеније право које се односило једнако на Римљане и становнике провинција тј. перегрине. Треба напоменути и то да римско право није било једино које је било развијено, чак је и преузимало одређене одредбе

1 D. 5.17. Исти, из двадесет друге књиге о едикту Они који живе у римском свету учињени су римским грађанима конституцијом императора Антонина

2 Више о томе: Georgy Kantor, *Local Law in Asia Minor after the Constitutio Antoniniana*, 2016.

Slika 1- Papyrus Gissensis 40

(preuzeto: <https://www.constitutio.de/de/bilder/constitutio-antoniniana-hochaufloesend/>)

из других локалних система као што су то били грчки и египатски правни систем, па и феничански. На тај начин, римско право се развијало прихватајући одређене правне установе из других система. Жика Бујукљић наводи да су те установе углавном биле облигационоправног карактера и наводи консенсуализам, писмене уговоре и начело опште хаварије, као примере интегрисања локалних правних система у римско право.³

Последица доношења овог едикта условила је све грађане царства да буду римски грађани и да почну примењивати римско право хтели они то или не. Петер Штајн наводи да је доношење овог едикта имало следећу специфичну последицу на овај начин: „Многи људи који се нису сматрали Римљанима и који чак нису ни знали латински, одједном су морали да се придржавају форми римског права.“⁴

Чињеница је свакако да је класично доба достигло свој врхунац у веку након проглашења *Constitutio Antoniniana* и то у радовима Папинијана, Паула и Улпијана који су имали највишу државну функцију у царској власти - службу преторијанског префекта (*praefectus praetorio*) који је уједно био на челу правосуђа и целог система управе. Штајн, везано за ове истакнуте римске правнике, наводи следеће:

„Папинијан се одликовао анализом појединих случајева. Његова решења правних проблема показују изразит осећај за морал и настојање за праведним исходом. Паул и Улпијан постали су познати захваљујући великим коментарима који су синтетизирали рад својих претходника и предали их у зрелом, али још увек врло сложеном облику будућим нараштајима“.⁵

3 Жука Бујукљић, Римско приватно право, Београд, 2018, 141

4 Peter Stein, *Rimsko pravo i Europa*, Zagreb, 2007., 28

5 Peter Stein, *Rimsko pravo i Europa*, Zagreb, 2007., 29

С обзиром да је главни изворни текст Каракалиног едикта базиран на папирусу који, се налази у Гисену сматрамо да је важно изнети и реконструкцију превода ове царске конституције према британском аутору Алексу Имрију:

„ Император Цезар Маркус Аурелиус Север Антонин Пије објављује: Надасве је неопходно да све узроке и разлике (скорашњих догађаја) припишемо божанском. Ја, лично, се истински захваљујем бесмртним боговима, због тога што су ме погледали и заштитили током (Гетине)⁶ завере. Мислим да сам у могућности да велелепно и побожно урадим нешто што би задовољило божанску величанственост уколико успем да доведем све оне у царству који представљају мој народ у храмове римских богова. Тим поводом дајем свима у Римском свету Римско држављанство: чувајући обичајно право, без додатних привилегија. Неопходно је да маса не трпи само бремене већ да буде укључена и у нашу победу. Овај декрет ће ширити величанственост римског народа. Услед овога што се сада догађа иста достојанства се односе према свима, по части коју су Римљани имали пре свих од памтивека, где нико ни из једне земље неће остати без држављанства или части. Што се тиче такси које постоје оне се сада односе на све и морају се плаћати онако како су се односиле на Римљане од навршене 21 године живота, јер је

такав закон према едиктима и рескриптима издатих од нас и наших предака. Јавно објављен...“

Превод и реконструкцију текста урадио је Алекс Имри (Alex Imrie) на основу текста Караклиног едикта са папируса из Гисена (P. Giss 40).⁷ (Слика 1.)

Мишљења су различита о самом утицају едикта на свакодневницу Римског друштва у првој половини III века, међутим сам едикт је имао највећи значај у погледу изучавања каснијег римског права. Осим каснијих учених правника који спомињу овај едикт, на више места се спомиње и у Јустинијановој кодификацији (видети додатак). Алекс Имри, чију смо реконструкцију превода и ми прихватили⁸, сматра да се не може повући директна линија између едикта и нереди који су се догодили у Александрији пар година након његовог доношења, али закључује да је едикт свакако имао друштвени и фискални утицај што је вероватно и довело до одређеног притиска на становништво одређених провинција. Сам Каракала је био импулсиван цар и већину своје владавине био је у својим двадесетим годинама, па је тако и могуће разматрати разлоге доношења овог едикта и са психолошког аспекта. Утицај едикта је свакако имао индиректно утицај на масакр, који се одиграо у Александрији о коме сазнајемо из других извора⁹, али ипак сматрамо да је главни разлог потпуно нешто друго од ове царске прокламације.

6 Односило се на Гетину заверу, имена у конституцији нема с обзиром да је са свих јавних места Каракала забранио да се користи Гетино име.

7 Превод је урађен према реконструкцији P.Gysensis 40 од стране аутора Alex Imrie који своју реконструкцију већ оштећеног папируса објављује у својој докторској дисертацији: “The constitutio Antoniniana An Edict for the Caracallan Empire”, 2015. године на Универзитету у Единбургу. Упоредно са тим другачију, али сличну реконструкцију текста износи и Zachary Herz у свом пројектну раду докторске дисертације на Универзитету у Колумбији 2018. године под називом: “Playing the Judge: Law and Imperial Messaging in Severan Rome”¹⁰⁷ - 131

8 Један од главних разлога избора ове реконструкције превода је та што се дедитицији не спомињу изричито у ни једном делу папируса из Гисена. Више о томе се може видети у 3. поглављу.

9 Н. 4.9. извор: <https://www.livius.org/sources/content/herodian-s-roman-history/herodian-4.9/>

■ Разлози доношења едикта

Бројни су разлози за доношење едикта и могу се посматрати из више углова. С једне стране, Каракала је подражавајући Александра Великог, покушавао да обједини све народе и да на тај начин покаже своју величину и сличност са Александром који је важио за једног од најуспешнијих владара старог века. С друге стране, потреба становништва да ужива исте привилегије јавила се много раније још за време Савезничког рата када су сви становници Италије изједначени и добили статус римског грађанина. Тај процес и размишљање пренело се временом и на остале провинције па је тако ово само један од логичних следова догађаја, који своју основу налази још и пре Савезничког рата почевши од доба браће Грах на даље. Аутори попут Марије Игњатовић потврђују овај аргумент: „Живот у римској империји и заједнички језик утицали су да нестане разлика између становника римске државе и перегрина доношењем Каракалиног едикта 212. године.”¹⁰ Лазар Јоцић такође потврђује ове тврдње осврнувши се на Савезнички рат и *Lex Plautia Papiria* из 89. године п.н.е. наводећи:

„После Савезничког рата 90-99 са *Lex Plautia Papiria* из 89. године право грађанства додељено је свим становницима Италије, које су принцепси током принципата додељивали заслужним појединцима и читавим областима изван полуострва. За време Августа било је 5.000.000 *civium capita*, крајем I века њихов број је порастао на 6.000.000. Процес се брзо ширио и Каракала је 212. године наше ере, доделио статус и право римског грађанства свим слободним становницима царства.”¹¹

Такође, постојао је и финансијски мотив, тачније начин за лакше убирање пореза, о чему говори и Дион Касије, а потврђују га и каснији историчари попут Машкина наводећи следеће:

„Каракалин едикт имао је пред собом, несумњиво фискалне циљеве: не ослобађајући становништво од ранијих пореза, он је на њега проширио јединствени фискални систем који се утврдио у Римском Царству.”¹²

Са овим сагласан је и Петер Штајн.¹³

Из истог разлога доношење едикта проузроковало је и бројне монетарне реформе. На сличан начин можемо говорити о значају овог едикта у војне сврхе, јер су римски грађани имали обавезу служења војног рока према држави, а доношењем овог едикта само је олакшана регрутација становништва у свим деловима царства. Исто тако, треба напоменути и да је доношење овог едикта имало за циљ и ширење римске религије, јер су римски грађани морали да поштују римске богове, па је број верника доношењем овог едикта условно порастао. Дакле, доношење Каракалиног едикта може бити посматрано кроз политички, економски, психолошки, религијски и правни аспект. Остаје такође упитно којом брзином се примена овог едикта раширила и да ли је равномерно прихваћена у свим деловима Царства с обзиром на величину Римске државе, а и на реформе које ће уследити након ње као и целокупним стањем у држави тог времена. Нагађања о популацији античког света су различити и не може се са сигурношћу одредити број становника Римског царства трећег века, међутим постоје неке процене да је доношење едикта учество-

10 Марија Игњатовић, Римско право, Ниш, 2022, 48

11 Лазар Јоцић, Римско право, Ниш, 1997., 110

12 Николај Александрович Машкин, Историја старог Рима, 507

13 Peter Stein, Rimsko pravo i Europa, Zagreb, 2007., 28

ростручило број Римских грађана. Осим робова који су чинили око 15% укупне популације, остатак становништва је доношењем овог едикта добило статус грађанина Рима – најпрестижнијег града старог века. Разлике између становника нису постојале, није било важно где су они живели, којег су пола, етничке припадности, културе, језика или боје коже; па је тако привилегија мањине постала привилегија већине. Циљ је био да оно што припада неколицини треба припадати свима. „Нови” становници Царства ипак нису уживали све политичке слободе у односу на оне који су већ имали тај статус, али су имали исте грађанске слободе и једнакост пред законом, па су тако врата свих установа била отворена за све. Занимљиво је и то да је већина „нових” становника преузело име Аурелиус изведеног од Каракалиног имена, у његову част.¹⁴

Обрад Станојевић наводи интересантне податке везане за број становника и пуноправних грађана у Римској држави:

„Због ширења граница државе, природног прираштаја и укључивања других категорија у круг римских грађана, број пуноправних становника државе се повећавао, иако је било и периода у којима је опадао. Број грађана у време пунских ратова процењује се на 250.000. Пре другог пунског рата било је 270.000 римских грађана, али су ратних губици и отцепљење Капуе смањили овај број на 137.000. После Савезничког рата и додељивања грађанства Италицима, односно Латинима, попео се број грађана на 500.000. Педесетак година касније, почетком владавине Августа било је већ око 4.000.000 грађана, а

средином првог века н.е. близу 6.000.000. Статистике о укупном броју становника нису вођене, тако да су процене веома непоуздане и крећу се од 50 до 120 милиона. За касније периоде не постоје ни делимични пописи, али се из посредних извора закључује да се број становника смањивао.“¹⁵

Иако се број становника повећавао нови становници нису добијали очекиване бенефите као што су добијали раније. С једне стране, бити римски грађанин није више подразумевао „виши друштвени статус“ за већину грађана.

„Ово је био разлог због чега је учинио све становнике царства Римљанима, наизглед им је учинио част, али је ипак прави разлог био да на овај начин повећа своје приходе због тога што странци нису морали да плаћају већину такси.“¹⁶

Као што је већ речено, већина аутора сматра овај запис Дион Касија прихватљивим. Међутим Дион Касије не даје додатне детаље о самом едикту, већ даје један општи поглед на исти. Овај одговор, иако има смисла, не пружа нам довољно објашњење, као ни економске узроке и последице које су повезане са одлуком да се донесе овакав едикт. Алекс Имри се такође осврће на ову тему и посматра Каракалин едикт као неку врсту „економског подстрека“ (*monetary stimulus*) оног времена. Исти аутор, исправно примећује да је доношење овог едикта везано и за неке реформе, које је Каракала донео пре, као што су, на пример, порези на наследство (*vicesima hereditatum*) - који су према Диону Касију дуплирани у раним годинама владавине овог цара.¹⁷ На тај начин, Каракала је ојачао државну касу. Уколико прихватимо тврдње Диона Ка-

14 Tony Honore, From Constitutio Antoniniana to Constitutional Court, Legal research paper series, paper No 28/2008 September 2008., University of Oxford, 2008., 2

15 Обрад Станојевић, Римско право, Београд, 2010., 126

16 Dio 78.9.5 као и књига Дион Касија LXI – LXXX Historia Romana

17 Alex Imrie, The constitutio Antoniniana An Edict for the Caracallan Empire, Единбург, 2015., 72

сија, додатно би покотрепили овај аргумент с обзиром да су, према њему, таксе повећање од 5 до 10% на еманципацију робова као и на наслеђивање. Исто тако је укинута и право на наслеђивање и изузеће од такси, које су биле гарантоване у случајевима директних потомака. Дион Касије ту и закључује да је то главни разлог зашто је Каракала дао статус римског грађанина свима у држави, како би их ућуткао, али и како би повећао приходе с обзиром да странци нису морали да плаћају већи део наведених такси.¹⁸ Марко Роко упућује на то да су таксе *vicesima hereditatum* највише погодиле нове становнике Царства, као и таксе које је још увео Август 6. године н.е., а које су пуниле војни буџет (*aerarium militare*) у циљу плаћања ветерана који одслуже војни рок.¹⁹ Исти буџет користио се и за плате (*stipendia*).²⁰ Исти аутор даље тврди да из епиграфских доказа можемо закључити да само постојање војног ерија (*aerarium militare*) за време Александра Севера као и то да је *vicesima hereditatum* постао део државне благајне *fiscus*-а доводи до закључка да је Каракалин едикт настао с намером да повећа државне приходе за финансирање војске.²¹ У прилог томе иде и наводна реченица Септимија Севера својим синовима (Каракали и Гети): „Сарађујте, постарајте се да војници буду богати и не брините о другим људима“. Очигледно је да синови нису послушали оца с обзиром да је Каракала убио Гету, али је такође и чињеница да се активно радило на повећању војног буџета и јачању војничког сталежа.“²²

■ *Cives Romani*

Како бисмо боље схватили каква је то права Каракалин едикт омогућио треба се на кратко и осврнути на римско статусно право тј. објаснити шта је то значило бити римски грађанин тзв. *Civis Romanus*, међутим, с обзиром да се римско право развијало заједно са римском државом тако су се и ова права мењала временом. Свакако, основа поделе почиње још за време републике па су тако у графику 1 приказана грађанска права римљана у периоду републике. (График 1)

Право склапања правних послова грађанског права (произилазило из *ius commercii*) обухватало је је право на својину, стварна права, право да се буде странка у облигационом односу, активно и пасивно наследно право и, природно, право на заштиту пред судом.

Према Марији Игњатовић, након престанка рада народних скупштина и када је легију заменила плаћеничка римска војска изгубило се и право *ius suffragii* и *ius honorum*, као и право учешће у легијама. Природним следом догађаја наведена права нису била део садржине римског грађанског статуса ни у доба домината.²³

Исти аутор у погледу правне способности у оквиру приватног права наводи следеће:

„Садржину правне способности у оквиру приватног права (*ius privatum*), чинила су овлашћења одређених субјеката да буду носиоци одређених права у приватном животу;

18 Dio LXXVII 9, 4-5

19 Res gestae divii Augusti 17, 2

20 Marco Roco, The reasons behind Constitution Antoniniana and its effects on the Roman military, Padova, 2020., 4

21 Ibidem, 4

22 Dio LXXVIII тврди да се годишњи војни буџет повећао на 280 милиона сестерција који је наредио Каракала што је повећало *stipendia* за преторијанце али и за легионаре и чинило је око 50% повећања.

23 Марија Игњатовић, Римско право, Ниш, 2022., 118

График 1. – Права *Cives Romani* (аутор: Петар Ђорђевић)

- Јавноправни карактер
- Приватноправни карактер

да закључују пуноважни брак (*ius conubii*), да врше римску породичну власт (*manus, patria potestas, tutela*), да стичу квинитску својину (*dominium*), да имају активну и пасивну наследничко-правну способност (*testamenti factio activa et passiva*), да учествују у правно-економском промету, тј. да закључују правне послове (*ius commercii*), да буду носиоци процесних овлашћења (*legitimatio activa et passiva*).“²⁴

Како се постајао и губио статус Римског грађана већина домаћих аутора је сагласна са следећим:²⁵

Римски грађанин се постајало:

- Рођењем од родитеља Римљана
- Пуноважним ослобођењем из ропства
- Натурализацијом (прирођењем) која је могла бити приватни поступак у облику усвојења (*Adoptio*) или јавни, одлуком државних органа и најчешће путем закона тзв. *donatio civitas* (према: *Lex Plautia Papiria*²⁶)

24 Ibid. 118-119

25 Наведени аутори у својим уџбеницима су сагласни са овим: Драгомир Стојчевић, Обрад Станојевић, Лазар Јоџић, Жика Бујукљић, Марија Игњатовић

26 *Lex Plautia Papiria de Civitate Sociis Danda* закон који је донет за време Савезничког рата 89. године пре нове ере и према коме су у одређеним случајевима поједине групе становника могле добити статус Римског грађанина. Истим законом сви становници Италије су постали пуноправни Римски грађани као што је већ наведено. Тај закон је и послужио касније као основ за доношење *Constitutio Antoniniana*.

Губитак статуса римског грађанина дешавало се у следећим случајевима:

- *Capitis deminutio* умањење положаја статусног права делимично или у целости.
- *Capitis deminutio maxima* – потпуни губитак слободе, држављанства и породице (на пример, постати роб или ратни заробљеник)
- *Capitis deminutio media* – губитак држављанства и породице без губитка личних слобода
- *Capitis deminutio minima* – престанак припадања одређеној породици без губитка држављанства или слобода.
- Изрицањем казне прогонства - *aquae et ignis interdictio*²⁷
- Депортација
- Пресељењем у провинције

Овакав начин функционисања у Римској држави с правне стране је изгледао дефинисан и сложен, међутим и други фактори су утицали на неуједначену примену Римског права.

■ *Dediticii*

Каракалиним едиктом нису били обухваћени такозвани *dediticii* тј. станов-

ници провинција који су пружали јак отпор римског окупацији.²⁸ Сматрани су потпуно бесправним. Драгомир Стојчевић наводи да римљани нису признавали ни њихову унутрашњу организацију као ни њихово сопствено право.²⁹ Сви домаћи наведени аутори у овом раду сагласни су да *dediticii* нису били обухваћени Каракалиним едиктом; међутим, статус римског грађанства јесу стекли тек у Јустинијаново време доношењем *beneficium principale*³⁰, али су ипак имали право да закључују послове користећи се *ius gentium*.

Dediticii су представљали посебну класу либертина (*libertini*). Још за време Августа закон *Lex Aelia Sentia* прописао је одређене случајеве када се добијао статус перегрини дедитицији (*peregrinus dediticius*).³¹ С друге стране, сам термин *dediticii* може се изворно наћи и код Тита Ливија под називом „*dedit*” или „*dedito*“ (Liv.I.37).³²

Dediticii, према речнику Вилијама Смита³³, нису били ни робови, ни грађани, ни Латини, већ су имали посебан статус у друштву, тачније оних који су некада подigli оружје против Рима па су се предали и на тај начин постали „покорени грађани“ при чему су изгубили све политичке слободе.³⁴

Као што је наведено, већина домаћих аутора је сагласно око тога и наводи да је

27 У буквалном преводу: Забрана коришћења ватре и воде што је на индиректан начин представљало одузимања држављанства.

28 Детаљније о дедитицијама код: Herbert W. Benario, *The Dediticii of the Constitutio Antoniniana*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 85 (1954), стране 188-196

29 Драгомир Стојчевић, *Римско приватно право*, Београд, 1985., 76

30 Марија Игњатовић, *Римско право*, 118.

31 *Lex Aelia Sentia* донет је 4. године наше ере на инсистирање императора Августа који се тичао ограничења манумисија (ослобађања робова). Претходио му је *Lex Fufia Caninia* из 2 године наше ере који је такође поставио ограничења на манумисије. Оба закона су донеле римске скупштине на Августов предлог.

32 Izvor: <http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.1.shtml#37>

33 William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities: Dediticii*

34 Оваку дефиницију пружа и Оксфордски речник појмова. Извор: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803095706271;jsessionid=D81D1234DECC8F71B496F3D4BB3EF713>

Constitutio Antoniniana изузео такозване дедитиције у добијању грађанских права. Међутим, постоји велика вероватноћа да дедитицији уопште и нису били обухваћени овом царском конституцијом из више разлога.

Први разлог је тај што сам текст Каракалиног едикта је пронађен у јако лошем стању тако да се не може са сигурношћу тврдити да је Каракала навео дедитиције у својој царској конституцији. С обзиром да је *P.Giss 40* најверодостојнији документ из кога сазнајемо о Каракалином едикту, али да је исти и веома оштећен немамо апсолутну сигурност да је ова политичка класа била обухваћена истим. Девети ред у самом *P.Giss 40* је веома оштећен те су обе реконструкције превода ипак мишљења аутор, који су радили реконструкцију, а не чињенично стање.³⁵

Други разлог је тај што Дион Касије нигде не спомиње изричито дедитиције³⁶, а имајући у виду да је исти био изразито против Каракале, можемо претпоставити да би бар негде споменуо једну од великих политичких група у тадашњем царству. Наравно, ово мишљење се базира на претпоставци, а на основу ситуације која је преовладала у том времену и на основу непосредних извора. Такође ни у другим изворима не налазимо да је Каракалин едикт обухватио дедитиције

Трећа претпоставка везана је за чисту прагматичност. Уколико пођемо од претпоставке да је разлог доношења Каракалиног едикта углавном био религијске

(повећања броја верника) и фискалне (повећање такси) природе, онда се може закључити да би дедитицији били интересна циљна група као и остале групе грађана тадашњег царства.

Петер ван Минен износи такође мишљење о дедитицијама с тврдњом да ако сва права, осим оних која припадају дедитицијама, треба да се сачувају и остану то би значило да су дедитицији добили римско држављанство без њиховог „претходног права“, укључујући и право на плаћање такси, што нема смисла. Дедитицији су најнижа категорија слободних римских грађана, па тако и има смисла да се они искључе од универзалног даривања права на римско држављанство, уместо дати им то исто право без икаквих очекивања или користи за римско друштво. Овакви дедитицији су вероватно варвари или побуњеници који су се предали Римљанима и који нису још доведени до римског друштва као *gens* са правом (*ius*).³⁷

О самом Каракалином едикту сазнајемо још и из *Tabula Banasitana*³⁸, па се анализом 9. линије текста из *P.Giss 40* може доћи до још једне претпоставке, а то је да грчка реч „*χαρῖς*“ више одговара латинској речи „*sine*“ што значи „без“ и на тај начин попунити празнину. Празнина која постоји у *P.Giss 40* би могла бити употпуњена реченицом коју можемо наћи у *Tabula Banasitana*, а која гласи: „*sine diminution tributorum et vectigalium populi et fisci*“.³⁹ Ова претпоставка реконструкције иде у корист томе да дедитицији нису били

35 James H. Oliver, Greek Constitutions of early Roman Emperors from Inscriptions and papyri str. 500 је званична реконструкција превода из 1992. која се може наћи и на сајту UNESKA:

36 Више о томе може се видети код: Fergus Millar, *The Date of the Constitutio Antoniniana*, 1962.

37 Peter van Minnen, *Three Edicts of Caracalla? A New Reading of P.Giss.40*, 219. Исти аутор упућује даље на: Claudia Moatti, *The notion of res publica in the Age of Caracalla*, Stuttgart, 2016.

38 *Tabula Banasitana* је бронзана плоча из II века наше ере пронађена 1957. године близу села Банаса у Мароку. У њој је документовано како су одређена Берберска племена добила статус римских грађана. О важности *Tabula Banasitana* више код Fergus Millar-a.

39 Контекст из *Tabula Banasitana*: „*Aureli Iuliani principis Zegrensium per libellum suffra/gante Vallio Maximiano per epistulam his civitatem Romanam de/dimus salov iur gentis sine diminutione tributorum et vect[i]gali/um populi et fisci / actum eodem die ibi isdem co(n)s(ulibus)*...“ Превод који би се смислено уклопио у текст *Constitutio Antoniniana*: „без умањивања такси и прихода од народа и (државне) касе.“ Више о томе код: Hartmut Wolff, *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis*, Köln, 1977.

обухваћени самим Каракалиним едиктом те да је њихов статус одређен другим и ранијим правним прописима.⁴⁰

Имајући у виду све наведено можемо и закључити да је дебата о томе да ли су дедитицији били уопште наведени у *Constitutio Antoniniana* потпуно оправдана. Из тог разлога и наш превод који смо ставили на почетак овог рада користи се реконструкцијом превода аутора Имрија, који не наводи дедитиције у својој реконструкцији. Наше мишљење се подудара са закључком наведеног аутора као и са Бенаријом, који је посебно и опширније обрадио ову тему још 1954. године у свом раду „*The Dediticii of the Constitutio Antoniniana*”.⁴¹

С друге стране, као што је већ и наведено веома је тешко утврдити тачан број становника, иако постоје бројне студије на ту тему⁴², закључци су различити, јер не постоји ни један поуздан доказ који би нам дао дефинитиван или бар оквиран одговор на то питање. Осим тога, разни фактори утицали су у великој мери на број становника Римске државе, не само ратови, већ и болести попут Антонинске куге, коју неки чак и сматрају једним од главних узрока за кризу и пропаст Царства.⁴³

Закључно, перегерини дедитицији јесу представљали значајан број становника Римске државе, а њихов статус у друштву је од важности највише због њихове бројности. Њихов назив и долази од саме речи *deditio* што значи предаја, па је тако било неопходно да све покорене народе који су пружали отпор Римској држави буду правно дефинисани. Мишљења смо да сам Каракалин едикт није морао

експлицитно да наведе ову посебну, најнижу, групу слободних римских грађана, већ да се њихов статус подразумевао. Ипак, с обзиром да се радило о специфичној политичкој класи сматрамо да су њихови случајеви, након доношења едикта, ипак били предмет који се решавао од случаја до случаја од стране претора задуженим за њих, и да су према „обичним грађанима“ (*humiliores*) имали неповољнији положај у односу на заслужне Римске грађане (*honestiores*).

■ Закључак

Constitutio Antoniniana тј. Каракалин едикт представљао је по својој природи нешто ново у Римском друштву. У овом раду настојали смо да упутимо на неке од главних разлога за доношење овог едикта као и да укажемо на проблематику која се јавља приликом његовог изучавања на примеру дедитиција. Чињеница је да је овај едикт и даље предмет изучавања не само историчара права него и историчара, економа, нумизматичара, археолога. Недостаци конкретних материјалних извора доводе до тога да научници широм света прибегавају коришћењем других помоћних метода како би дошли до што приближнијег одговора на одређена питања о настанку, узроцима и, које је Каракалин едикт имао на даљи развитак не само Римског права и Римске државе него и развојног тока историје.

С обзиром да Римско право представља основу модерног права може се слободно говорити и о овом едикту као једном изузетно важном правном документу који је на један револуционаран начин гарантовао права свим становни-

40 Гај Институције 1.14 – ова група се понекад означава као перегерини дедитицији и разликује их од групе сличног правног статуса који се може видети касније, ослобођеника који су осуђени за озбиљне злочине за време ропства под условима *Lex Aelia Sentia*.

41 Више о томе: Herbert W. Benario, *The Dediticii of the Constitutio Antoniniana*, 1954, 188 – 196

42 Више о томе: Walter Scheidel, *Roman population size: the logic of the debate*, Stanford University 2007

43 Више о томе: Christer Bruun, *The Antonine plague and the Third-Century Crisis*, Boston, 2007.

цима једне државе и поставио принципе једнаке примене закона за све становнике једне трансконтиненталне државе као што је била Римско царство. Индиректно, едикт је можда и један од првих докумената, који је утицао на приближивање правних система и унификацију у један развијенији правни систем, по сличном принципу којим се данас користи Европска Унија која тежи да приближи националне правне системе са транснационалним правним системом. Наравно, увек треба имати у виду када изучавамо одређене правне документе и време и обичаје који су важили у то време и да их посматрамо са историјске дистанце. Иако данашње право (бар на папиру) не фаворизује ни једну страну ипак *de facto* се такве ствари дешавају, што нам говори да друштво у целини и није превише еволуирало у односу на Римску државу од пре више од 1800 година. На пример: другачији третман у кривичном праву који је раније фаворизовао римске грађане, након доношења *Constitutio Antoniniana* базирао се на разлику између *honestiores* (заслужније грађане) и *humiliores* (обичне, понизније грађане), а та разлика се одређивала према позицији у друштву.⁴⁴ Данас право не познаје овакву поделу и разлику, али је често и више него приметно да та подела ипак постоји.

Циљ овог рада, осим наведеног, био је и да нам детаљније разјасни положај и права римских грађана, као и да нам приближи статус *Civis Romanus*, начин на који се овај статус добијао и губио.

Сам рад подељен је у неколико целина. Уводни део нас упућује на изворе и историјске околности под којима је *Constitutio Antoniniana* настао, с посебним освртом на *Papyrus Gissensis 40* једном од

главних, али и контроверзних, материјалних извора о којима директно сазнајемо о постојању Каракалиног едикта. Други део рада обрађује разлоге за доношење едикта. Кратко је обрађен и унутрашњи мотив самог Каракале који је био велики поштовалац Александра Великог. Осим тога објашњења је и проблематика веродостојности казивања Диона Касија, Каракалиног савременика, који је био пристрасан у неким својим тврдњама с обзиром да није поштовао императора. Имајући у виду да је доношење едикта имало одређене последице, одлучили смо да се посебно осврнемо на економске и војне последице које су произашле из самог едикта, а које су уједно и биле главни узроци за доношење истог. Другим речима, као главне унутрашње мотиве наводимо Каракалино поштовање према Александру Великом као и религијски мотив (повећање броја верника и наметање обавеза Римским грађанима према римским боговима), док као главне спољашње разлоге везане за државу наводимо економске (повећање одређених такси) и војне разлоге (повећање броја војника и њихово финансирање).

Коришћењем упоредно-правног и историјског метода дошли смо до горенаведених закључака, а посебно смо указали на проблематику посебне политичке класе у Римској држави, дедитиција и изнели супротно мишљење од домаћих аутора, да они вероватно и нису били наведени у самом тексту едикта, с обзиром да не постоји директан извор који би ово потврдио, већ да сазнање о истом постоји на основу реконструкције папируса из Гисена. Верујемо да овај рад може послужити као подлога за даље истраживање наведене теме као и до откривања нових историјских закључака и чињеница.

44 Ralph W. Mathisen, Peregrini, Barbari, and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire, 2006., 1015

- **Додатак: Извори у којима се на директан или индиректан начин може наћи пошврга о пошвојању Каракалиног едикта**⁴⁵

D. 1.5.17

Idem libro vicensimo secundo ad edictum In orbe Romano qui sunt ex constitutione imperatoris Antonini cives Romani effecti sunt

Исти, из двадесет друге књиге о едикту Они који живе у римском свету учињени су римским грађанима конституцијом императора Антонина“

D. 50.1.33

Modestinus libro singulari de manumissionibus. Roma communis nostra patria est

Модестин, о манумисијама, Рим је наша заједничка отаџбина.“

Justinianus Novellae 78.5 — намењена Антонину Пију

Sicut enim Antonius Pius cognominatus, ex quo etiam ad nos appellatio haec pervenit, ius Romanae civitatis prius ab unoquoque subiectorum petitus et taliter ex eis qui vocantur peregrini ad Romanam ingenuitatem deducens ille hoc omnibus in commune subiectis donavit

За Антонина, презимена Пије, од кога је било затражено од стране његових поданика, и касније од оних који су се сматрали странцима, да им да право на држављанство чинећи их тиме слободним Римљанима, и даровати ову привилегију свим његовим поданицима...

45 У овом поглављу цитирали смо оригиналне текстове заједно са преведима текстова у којима се едикт спомиње.

46 На основу превода Антуна Маленице у књизи: „Јустинијанова дигеста“, прва књига, друго издање, Београд, 121

47 Ibid.

Cassius Dio 78.9.5.

Учинио је све становнике царства Римским грађанима, превасходно им је указао част, али његов прави циљ је био да на овај начин повећа приходе, зато што странци нису морали да плаћају већину такси.

Historia Augusta, Septimus Severus 1.2

Cui civitas Lepti, pater Geta, maiores equites Romani ante civitatem omnibus datam

Септимије Север (из) родног града Лептиса, од оца Гете; његови преци су били Римски витезови пре него што је (Римско) држављанство постало универзално.

Aurelius Victor, Liber de Caesaribus 16.12 - posvećena Marku Aureliju

Data cunctis promiscue civitas Romana

Право на држављанство је дато свима (становницима) без разлике.

Augustinus, De Civitate Dei 5.17

Praesertim si mox fieret quod postea gratissime atque humanissime factum est, ut omnes ad Romanum imperium pertinentes societatem acciperent civitatis et Romani cives essent.

Нарочито да је то урађено одједном као што је касније урађено на најхуманији и најприхватљивији начин, наиме, признавање свима права римских грађана који су припадали Римском царству.

Sidonius Apollinaris, Epistulae 1.6.2

Urbem, domicilium legum, gymnasium litterarum, curiam dignitatum, verticem mundi, patriam libertatis, in qua unica totius urbis civitate soli barbari et servi peregrinantur.

Град (Рим), кућа права, училиште писмености, извор части, глава света, домовина слободе, јединствени град на земљи, где нико осим варвара и робова није странац.

Digesta 1.6.1.

Sed hoc tempore <nullis> hominibus, qui sub imperio Romano sunt, licet supra modum et sine causa legibus cognita in servos suos saevire. Nam ex constitutione divi Antonini qui sine causa servum suum occiderit, non minus puniri iebetur, quam qui alienum servum occiderit. Sed et maior asperitas dominorum eiusdem principis constitutione coercentur.

Али у овом времену никоме од људи који живе под највишом римском влашћу није дозвољено да повређује своје робове преко мере и мимо законом признатог основа, јер је конституцијом божанског Антонина наређено да се онај који је без разлога убио свог роба не казни блаже од оног који је убио туђег роба. На основу конституције истог принцепса кажњава се и велика суровост господара."

48 На основу превода Антуна Маленице у књизи: „Јустинијанова дигеста”, прва књига, друго издање, Београд, 125

CONSTITUTIO ANTONINIANA - REFORM FOR THE BENEFIT OF THE PEOPLE OR THE EMPEROR'S NEED?

SUMMARY

Constitutio Antoniniana is Emperors' edict issued by the Roman Emperor Marcus Aurelius Antonin known better under the name Caracalla who granted the status of Roman Citizen to all the people in the Roman Empire in 212 AD. With this edict all citizens that lived on the territory of the Roman empire were given the status of the citizens (*cives*) which represents one of the key points for the future development of the state and roman law.

Before the edict was issued, the status of full citizenship of Rome were held only by the citizen of Italy, after them romans and their heirs who lived in the provinces (and colonies mostly inhabited by romans) as well as the small number of local nobles (i.e. kings of the vasa states).

Caracallas' edict ensured all free citizens on the territory of the Roman empire equal rights, first and foremost peregrinus – a free provincial subject of the empire. The exception to this status included so-called *dediticii* – people that fell under the rule of the Roman Empire after they surrendered during the war, as well as the freed slaves that got *dediticii* status.

There are various theories and opinions about the main reason why this edict was issued, but the fact is that the Roman Empire needed certain regulation/adjustments of the

legal status in Roman law as well as regulation of the status of peregrinus.

Some authors (Maškin) claims that in antic historiography this edict was not considered with special care, as well as that the very edict ended the process of assimilation of all free citizens which has started back in the period of the Republic. On the other side, Cassius Dio states that this edict was issued mostly to improve financial flows within the empire through taxes, which makes sense because after the edict was issued, citizens had to pay taxes directly and more compared to the previous period.

Constitutio Antoniniana also influenced the expand of the roman private law since giving the full citizenship status to all free citizens of the empire closed the gap between the personal law that was applied in the provinces and the roman private law which was only applied to the roman citizens.

The text of the edict itself can be found at the university of Gissen in Germany and is under UNESCO protection. The original text is in Greek language, but the knowledge of the edict's existence can be seen in other sources as well and from the authors such as Cassius Dio who lived at the time of Caracalla. Furthermore, mentions of Caracallas' edict can be seen during the codification of the Roman law, for example, in Digesta one of the key parts of the codification of roman law.

Key words: Constitutio Antoniniana, cives, peregrinus, dediticii, Digesta, III century, roman law, status law, Caracalla, Cassius Dio

- Обрад Станојевић, Римско право, Београд, 2010. Двадесетпето издање, Досије студио ISBN 978-86-6047-036-4 COBISS.SR-ID 150650380
- Драгомир Стојчевић, Римско приватно право, четрнаесто прерађено и допуњено издање Савремена администрација, Београд, 1985.
- Лазар Јоцић, Римско право, Ниш, 1997., СКЦ, пето допуњено и измењено издање, Омега, ISBN: 86-7757-035-7
- Жика Бујуклић, Римско приватно право, Београд, 2018., Центар за издаваштво и информисање Правни факултет Београд, ISBN 978-86-7630-779-1 COBISS.SR-ID 267603724
- Николај Александрович Машкин, Историја старог Рима, Лењинград 1947., превео с руског Мирослав Марковић, ИТП “Научна”, ISBN 86-7606-005-3 COBISS-ID 97075980
- Марија Игњатовић, Римско право, Ниш 2022., Медивест КТ, ISBN 978-86-6114-063-1 COBISS.SR-ID 75549961
- Јустинијанова дигеста, прва књига, друго издање, превод Антун Маленица, Службени гласник, Београд, 2003., ISBN: 86-7549-330-4
- Peter Stein, Rimsko pravo i Европа, povijest jedne pravne kulture, превео Никола Петрак, стручна редакција Марко Петрак, Golden marketing-Tehnička kwiga, Zagreb, 2007.
- Alex Imrie, The constitutio Antoniniana An Edict for the Caracallan Empire, The University of Edinburgh, PhD thesis
- Tony Honore, From Constitutio Antoniniana to Constitutional Court, Legal research paper series, paper no28/2008, September 2008., University of Oxford Electronic copy available at: <http://ssm.com/abstract=1270235>
- Zachary Herz, Playing the Judge: Law and Imperial Messaging in Severan Rome, Columbia University, 2018.
- Roger S. Bagnall, P.Oxy. 4527 and the Antonine plague in Egypt: death or flight?, JRA 13: 288-98, 2000
- Herbert W. Benario, ‘The Dediticii of the Constitutio Antoniniana’, TPAPA 85: 188-96, 1954.
- Peter van Minnen, Three Edicts of Caracalla? A new Reading of P.Giss.40., Chiron Mitteilungen der kommission für alte geschichte und epigraphik des Deutschen Archologischen Instituts, Sonderdruck aus Band 46, Berlin, Göttingen, 2016.
- Elias Bickermann, Das Edikt des Kaisers Caracalla in P.Giss. 40, Diss., Berlin, 1926.
- Dilyana Boteva, Following in Alexander’s footsteps: the case of Caracalla, Ancient Macedonia: Sixth International Symposium, vol. 1: 181-88, 1999.
- Christer Bruun, The Antonine Plague and the Third-century Crisis, Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire, Nijmegen, June 20-24, 2006, Leiden-Boston 2007.
- Caillan Davenport, Cassius Dio and Caracalla, The Classical Quarterly, CQ62 796-815, Queensland, Australia, 2012. doi: 10.1017/S0009838812000328
- Janne Pölonen, The case for a Sociology of Roman Law, Oxford, 2006. dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199282548.003.0022, 2006
- 20. Constantina Katsari, The concept of inflation in the Roman empire, University of Exeter <https://econwpa.ub.uni-muenchen.de/econ-wp/eh/papers/0204/0204001.pdf>
- Keith Hopkins, Rome, Taxes, Rents and Trade, Edinburgh, 2023.
- Keith Hopkins, Taxes and Trade in the Roman Empire 200 B.C. - A.D. 400), 1980, Society for the Promotion of Roman Studies, Cambridge, 2012.
- William Smith, A Dictionary of Greek and Roman Antiquities, London, 1873.
- 2Herbert W. Benario, The Dediticii of the Constitutio Antoniniana, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 85, The Johns Hopkins University Press, 1954., <https://doi.org/10.2307/283475>

- Fergus Millar, *The Date of the Constitutio Antoniniana*, 1962.
- Claudia Moatti, *The notion of res publica in the Age of Caracalla*, Stuttgart, 2016.
- Hartmut Wolff, *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis*, Köln, 1977.
- Marco Roco, *The reasons behind Constitution Antoniniana and its effects on the Roman military*, Padova, 2020.
- Ralph W. Mathisen, *Peregrini, Barbari, and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire*, *American Historical Review*, 2006.
- Georgy Kantor, *Local Law in Asia Minor after the Constitutio Antoniniana*, Stuttgart, 2016. *Citizenship and Empire in Europe 200 – 1900, The Antonine Constitutio after 1800 years*, edited by Clifford Ando

ИЗВОРНИ ТЕКСТОВИ:

- Sidonius Apollinaris, *Epistulae*,
- Izvor: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0549>
- Saint Augustinus, *De Civitate Dei*, translated by Marcus Dods, *Roman Roads media*, 2015. 739 S Hayes St, Moscow, Idaho 83843
- Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*,
- izvor: <https://www.thelatinlibrary.com/victor.caes.html>
- Historia Augusta (HA), *The scriptores Historia Augustae with an English translation by David Magie Volume I*, Harvard University press, Cambridge, Massachusetts, London, England, Reprint 1991. ISBN 0-674-99154-0
- *Digesta seu Pandectae*
- Cassius Dio, *Rimska istorija*, izvor: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html

ЗАКОН СУДЊИ ЉУДЕМ – ПРВИ ПИСАНИ СЛОВЕНСКИ ЗАКОНИК*

Апстаркт: Први писани словенски правни зборник познат под називом Закон судњи људем (Закон о суђењу људима) представља посебну правну компилацију под великим утицајем римско-византијског права. У правноисторијској науци постоји неколико хипотеза о настанку и пореклу ЗСЉ, а везује се за мисију покрштавања Словена од стране солунске браће Константина и Методија и њихових ученика. Највероватнија је претпоставка да је настао у Великоморавској кнежевини за време владавине кнеза Растислава у IX веку, а да се примењивао на територији насељеној балканским Словенима и у Русији.

Овај Закон је донет под великим утицајем византијског права. Од 32 члана само 3 немају свој узор у Еклоги, законодавном делу византијског цара Лава Исавријског у VIII веку. Десет чланова је дословни превод Еклоге, а 19 чланова рецепција уз извесна прилагођавања. Садржи одредбе о породичном, брачном, кривичном и процесном праву. Карактеристично је и да прописује многе епитимије којих нема у Еклоги и то као допунске или чак самосталне кривично-црквене санкције.

Кључне речи: Закон судњи људем, писано словенско право, рецепција римско-византијског права, Еклога, мисија Константина и Методија, покрштавање Словена

■ УВОД

Закон судњи људем (у даљем тексту ЗСЉ) је најстарији словенски правни зборник који по пореклу и садржини има општесловенске, римско-византијске и црквено-хришћанске елементе. Овај правни зборник у себи сажима различите утицаје разних култура, цивилизација и институ-

ција. ЗСЉ има велики значај за правну историју свих Словена и Византије, као и за историју хришћанства, а ништа мање и за рецепцију византијског права у раним словенским државама. Овај словенски правни зборник заснован је у највећој мери на тексту византијске Еклоге¹. Садржи тридесет и два члана, од којих је из

* Рад је резултат истраживања по основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години, евиденциони број 451-03-47/2023-01/200120.

1 Еклога је први византијски правни зборник заснован на Јустинијановој кодификацији. У преводу са старогрчког, значи избор из закона. Донета је за време византијског цара Лава Исавријанца у првој половини VIII века (726 или 741 године). Еклога садржи нормe приватног, јавног и кривичног права. Састоји се од 18 титула, а представља основ византијског права. У IX веку била је осуђена из политичких разлога као дело иконоборачког цара, али је потоњи византијски законик, Прохирон, грађу преузимао управо из Еклоге. Прохирон је у Византији важио до њене пропасти, а Свети Сава га је превео на српскословенски и уврстио у своје Законоправило које је било темељ рецепције римско-византијског права у Србији, Бугарској и Русији. Текст Еклоге у преводу на српски језик објављен је у хрестоматији Законски текстови старог и средњег века (Ниш 2013) који су приредили Д. Николић и А. Ђорђевић.

Еклоге преузето двадесет девет – десет као дослован превод и деветнаест уз прераде, допуне и измене.

На црквено-грађански карактер српског средњовековног законодавства међу првима је указао наш велики научник и истраживач Стојан Новаковић. У своме делу *Васкрс државе српске и друже студије*, (Београд 1986), он тврди да су римски закони дошли у Србију „кријумчарским путем”, као део црквено-грађанских зборника и вере². Ову мисао нашег истакнутог научника ваљало би проширити на све оне ране словенске државе које су из Византије примиле хришћанство и преузимале многобројне правне норме, укључујући и норме из ЗСЉ. Реч је о Великоморавској кнежевини, Бугарској, Србији и Русији. Један други истакнути научник, Димитрије Оболенски све ове земље означио је синтагмом ж’Византијски комонвелт” у својој познатој истоименој студији. Овај истраживач словенског права тврди да је Закон судњи људем друга словенска верзија кратких одломака из византијске Еклоге. Он везује порекло ЗСЉ за солунску браћу Константина и Методија и за Великоморавску кнежевину. Међу првим истраживачима истиче да ЗСЉ од тридесет и два члана десет чланова дословно преузима из Еклоге, док деветнаест чланова представља њену прераду. Преостала три члана немају упориште у византијском праву. Оболенски посебно истиче тежњу словенског законодавца да поједине строге византијске казне (сакаћење) замењује ропством и да поред световних казни уводи и црквене казне, тј. епитимије. Он тврди да је ова словенска обрада Еклоге била веома распрострањена у Бугарској и Русији и да 1280. године постаје део Номоканона који користи руска црква³.

Закон судњи људем у правноисторијској литератури највише су истраживали бугарски, руски и чешки научници. Сви они имали су различите теорије о пореклу првог словенског законика. Један од ретких српских правних историчара који се продубљеније бавио детаљним истраживањем ЗСЉ јесте Драган Николић. Он је и први преводилац његовог текста на српски језик. Сва своја истраживања објединио је у монографији *Закон судњи људем – најстарији словенски правни зборник*, (Ниш 2016). У овом раду, приликом цитирања чланова, биће коришћен његов превод.

■ Порекло настанка ЗСЉ

О пореклу Закона постоје многобројне хипотезе које се могу сврстати у три групе. До половине XX века, доминирала је теорија о његовом бугарском пореклу. Један од главних и најзначајнијих поборника тих хипотеза био је бугарски научник Венелин Ганев. У својој студији *Законъ соудный людѣмъ, ѣравно-исторически и ѣравно-аналитични ѣроучвания* (Софија 1959), он посебно истиче своје уверење да је ЗСЉ настао на територији Бугарске. Многобројни други бугарски, али и руски, чешки и пољски истраживачи подржавају ову хипотезу. Сви истраживачи своју теорију везују за бугарског кнеза Бориса непосредно након примања хришћанства и проналазе сличности са *Одговорима ѣаје Николе на ѣийања Бугара из 866. године*⁴.

Најмање следбеника имала је хипотеза да је ЗСЉ настао у византијској области Стримон. Сергеј Троицки, истакнути професор црквеног права први је изнео претпоставку да је Закон настао на делу територије Византије која је била доминантно насељена словенским живљем. У својој студији *Святой Мефодий*

2 Новаковић 1986, 252–254

3 Оболенски 1996, 380-381

4 Николић 2016, 7

как славянский законодатель⁵, он истиче да је ЗСЉ био написан грчким алфавитом и тако извлачи закључак о месту његовог настанка.

Трећа хипотеза да је ЗСЉ настао у Великоморавској кнежевини први пут је постављена 1948. године у студији аустријског филолога Х. Ф. Шмида. Он износи своју аргументацију да је ЗСЉ (за разлику од Еклоге) уз световне имао и црквене казне. Своју претпоставку о месту настанка Закона засновао је на чињеници да су судови који су били састављени од световних и црквених лица били присутни само у западној Европи. Ову хипотезу даље разрађује чешки филолог Јозеф Вашица. Уз примену лексичких анализа, он тврди да ЗСЉ садржи многобројне моравизме, те закључује да је млађи брат Методија, Константин највероватнији аутор првог писаног словенског правног зборника. Ову хипотезу прихвата и поменути Д. Оболенски, тврдећи да је Закон настао на простору Моравске, за потребе мисије браће Константина и Методија међу Словенима средње Европе⁶. Осим тога, Оболенски истоиче да казнене одредбе више одговарају латинском него византијском канонском праву, на чему заснива своју хипотезу о моравском пореклу Закона⁷.

У новије време два истраживања подржавају претпоставке о моравском пореклу ЗСЉ. Реч је о одличним студијама једног руског истраживача и једне македонске научнице. Руски слависта Кирил Максимович Александрович у својој студији *Законь соудный людьмь* (Москва 2004) на основу својих лингвистичких анализа тврди да су аутори ЗСЉ владали и грчким

и словенским језиком, те закључује да су само солунска браћа могли бити законодавци, будући да су поникли у мешовитој словенско-грчкој средини. Он тврди да је текст Закона могао настати искључиво у Великоморавској кнежевини. Он још сматра и да је Методије аутор ЗСЉ, будући да је имао извесно искуство у управљању у младости, па је стекао и правничко знање. 870 године постао је и епископ Паноније и био један од најобразованијих Грка тога доба⁸. Македонска слависткиња Красимира Илиевска у својој студији *Законь соудный людьмь* (Скопје 2004) износи претпоставку да је Методије лично писац Закона најкасније у периоду 870-879 година, када је Еклога замењена другим законодавним делом, Прохиром⁹.

Претпоставка о моравском пореклу ЗСЉ чини се најубедљивијом, како због лексичке, тако и због продубљеније правноисторијске анализе. Наводи поменутих истраживача о многим "моравизмима" у тексту, као и утемељена мишљења о билингвиналним особинама аутора ЗСЉ, као и тврдња о мешовитим судовима, највероватнијом чине трећу хипотезу. Треба прихватити претпоставку да је Закон састављен у Великоморавској кнежевини уз огроман утицај солунске браће Константина и Методија. Закључак руског истраживача Максимовича о ауторству Методија солидно је утемељен. Веома добро је аргументована и анализа Красимире Илијевске да је Методије писац законског текста у периоду непосредно пре доношења Прохирона¹⁰, а томе треба до-

5 Богословские труды 2, Москва 1961, 85-124

6 Николић 2016, 8-9

7 Оболенски 1996, 381

8 Максимович 2004, 54-56

9 Илиевска 2004, 29 и даље)

10 Прохирон (προχίροϛ νομοϛ) је византијски закон у 40 глава донет за време цара Василија И, оснивача Македонске династије, у периоду 870-879. године. Важан је правни зборник грађанског, кривичног и црквеног права. За српско средњовековно право има велики значај, будући да је преведен на српскословенски језик у оквиру Законоправила, под називом Градски закон. (Острогорски 1998, 235-236).

дати и чињеницу да је у том тренутку само он од двојице браће био жив.

■ Структура и садржај чланова ЗСЈБ

По општеприхваћеној нумерацији чланова ЗСЈБ коју је први урадио В. Ганев, Закон садржи тридесет и два члана. Само три члана немају извор у византијском праву – чл. 1 (кажњавање вршења паганских обреда), чл. 2 (нема суђења без одговарајућег броја сведока) и чл. 7а (број и својства сведока као услов њиховог прихватања на суду). Осталих двадесет и девет чланова преузето је из Еклоге и то тако да је десет чланова преузето дословно, а деветнаест уз одређене прераде и допуне.

За правноисторијску анализу веома је занимљив члан 1 ЗСЈБ који гласи: *Пре сваке дружбе љравде, ваља ѓоворити о Божјој љравди. Затио свети Констѓантин, кад најиса љрви закон, овако рече: свако насеље у којем се врше ѓагански обреди или заклетѓве, да се ѓреда Божјем храму с целокујном имовином. Ако у ѓом насељу има ѓосѓоде (стѓарешина) који врше ѓакве обрде и заклетѓве, да се ѓродају заједно са ѓиховом имовином, а добијени износ да се раздели сирѓињи.* Почетак ЗСЈБ изричито, дакле, наглашава значај поштовања хришћанских догми и има очигледан циљ да у потпуности из словенског друштва истреби паганске обичаје. Помен светог Константина може да се односи на римско-византијског цара Константина, оснивача Цариграда и цара који је сазвао Први васељенски сабор. На том сабору у Никеји 325. године осуђено је учење Арија као јеретичко, донето је двадесет канона и утврђен први део Символа вере¹¹. Из текста члана 1 ЗСЈБ очигледно се види да је писан у циљу заштите хришћанства и

цркве у тек христѓјанизованом словенском свету. Због тога је и било неопходно приписати једну овакву правну норму на самом почетку ЗСЈБ. Постоји и добро аргументована претпоставка да је Методије као претпостављени писац овог текста имао у виду Цариградски сабор одржан 861. године, чије су одлуке њему морале бити познате. Реч је о тзв. *Прво-дружѓом сабору* чије су црквеноправне норме ушле у састав *Номоканона у 14 наслова*, општеобавезног за целу Православну цркву¹². Шести канон овога помесног сабора прописује продају запленажене имовине монаха и поделу новца сирѓотињи, што у одређеној мери подсећа на ове одредбе ЗСЈБ¹³. Овај члан, дакле, нема свој пандан у Еклоги, али је вероватно преузет из византијског канонског права уз извесну модификацију.

Десет чланова преузето је директном и дословном рецепцијом права из византијске Еклоге. Реч је о члановима 11 (завођење туђе веренице), 14 (штета причињена туђој шими), 17 (забрана самопомоћи), 18 (сведоци који нису валидни), 20 (сведоци по чувењу), 21 (одрицање од хришћанске вере), 22 (коришћење туђег коња), 23 (уништење туђе стоке), 25 (одговорност власника роба) и 30а (развод брака). У овим члановима прописане су типичне византијске кривичне санкције – одсецање носа за завођење туђе веренице или вишеструке новчане казне на име накнаде штете за грађанскоправне деликте. Члан 21 гласи: *Ако се неко од райника одрекне наше светије хришћанске вере, када се врати у своју земљу и у свој жрад, да се ѓреда цркви.* И ова одредба ЗСЈБ штити цркву и хришћанску веру и прописује дуализам судова (световних и црквених), јер формулација *да се ѓреда цркви* недвосмислено утврђује надлежност

11 Перић 1997, 34

12 Перић 1997, 39

13 Максимович 2004, 28

црквеног суда за кривична дела против хришћанства.

Највећи изазов за истраживаче ранословенског права представља управо деветнаест чланова ЗСЛЈ који су из Еклоге преузети уз прераде, допуне или извесну модификацију. То су следећи чланови: чл. 3 (расподела ратног плена), чл. 4 (полни односи ожењеног и робиње), чл. 5 (полни односи са туђом робињом), чл. 6 (блуд калуђера), чл. 7 (брак са сопственом кумом), чл. 8 (полни односи са невином девојком), чл. 9 (силовање невине девојке било ког узраста), чл. 10 (силовање невине девојке млађег узраста), чл. 12 (инцестни брак), чл. 13 (бигамија), чл. 15 (паљевина куће), чл. 16 (насилно одвођење црквеног азиланта), чл. 19 (откуп слободног човека у рату), чл. 24 (крађа оружја и коња у војсци), чл. 26 (неовлашћено одвођење туђег стада), чл. 27 (крађа одеће из гробова), чл. 28 (крађа у цркви), чл. 29 (продаја слободног човека у ропство) и члан 30 (присвајање туђег роба).

Од ових деветнаест чланова, само два нису кривичноправног карактера. У преосталих седамнаест чланова законодавац штити имовину, полни морал, брак и породицу, цркву, право црквеног азиланта и физички интегритет личности. По Д. Николићу, у ЗСЛЈ препознају се три врсте модификација. *Стилско-језичке* су оне које се састоје у употреби термина приближног значења онима у Еклоги, другачијем реченичном склопу или парфразирањем текста у Еклоги. *Квантитативне модификације* састоје се у скраћивању или продужавању текста из Еклоге, а *квалитативне модификације* суштински мењају сам садржај текста реципираног из Еклоге¹⁴.

Сва кривична дела могуће је поделити у кривична дела против имовине (крађа у

војсци, крађа стада, крађа гробова, крађа роба и паљевина). Посебно је детаљан и веома интересантан члан ЗСЛЈ о паљевини који гласи: *Ко ради неког нејријателствва или њачке њали куће, ако је (кућа) у зрагу, нека и он буде сјаљен, а ако је (кућа) у насељу или селу, нека буде њосечен мачем, а њо црквеном закону нека се њодвргне њосију дванаест њодина, будући да је био злонамеран. Ако је неко, желећи да сјаљи сјабла или ѡрње на сојственој њиви ујаљо вајру, ѡа се ѡроширила на ѡују њиву или винозрад, ѡреба да се размојри и исјијта да ли је да ли је ујаљо вајру из незнања или нејромљеносији, ѡа да обесијети ѡострадало. Истио ѡако ако је био ветровити дан, ѡа је зајаљо вајру и уверавао себе да се неће ѡроширити, или за је мрзело, или није могао (њредвидети). Ако је ѡредузео све, али је олуја ѡочела изненада ѡа се вајра ѡроширила даље, нека се не осуђује. Ако се нечија кућа ујаљо од облака (зрома) и изгори неки њен део, а вајра се ѡрошири на околне куће њежових суседа, ѡосијо је ѡожар избио изненада, ѡо се не осуђује*¹⁵.

У члану Еклоге из којег је законодавац преузео и модификовао ову норму (титул XVII, чл. 41), смртна казна се такође извршавала двојачко, у зависности од тога да ли се кућа налазила у граду или на селу – спаљивањем кривца или смртна казна мачем. Овај члан ЗСЛЈ је иначе једини који прописује смртну казну. Највећа измена у односу на византијско законодавство је увођење епитимије – пост од дванаест година. Ова црквена санкција била је алтернативна у односу на смртну казну, али нема података о томе како се и под којим условима могла и применити као алтернативна казна. У тексту овога члана види се да је окривљени могао бити ослобођен кривичне одговорности уколико би доказао на суду да није извршио кривично дело паљевине нехатно или би

14 Николић 2016, 37

15 Николић 2016, 70

се пожар проширило услед више силе (*vis maior*).

С друге стране, ЗСЉ је могао бити чак и модификован у правцу поопштравања санкције. У члану 6 који говор о блуду калуђера, прописано је: *Калуђеру који блуднички, њо световном закону да се одсече нос, а њо црквеном закону да се њодвргну њосију од њејнаест њодина*¹⁶. Законодавац је, судећи по тексту ЗСЉ, додао уз уобичајену византијску казну за сексуалне деликте (одсецање носа) и веома строгу епитимију у трајању од 15 година. Вероватно је мотив био заштита цркве и хришћанске вере преко додатног кажњавања монаха за дело против полног морала, будући да би блуд монаха представљао и тешко кршење канона.

У свим кривичним делима против полног морала и против брака и породице, законодавац је прописао обавезне епитимије, док код бигамије (члан 13) ЗСЉ предвиђа да се растави од млађе жене, да буде бијен и да буде подвргнут посту у трајању од седам година¹⁷. Занимљив је и члан 27 који говори о скрнављењу гробова који прописује продају онога ко би крао одећу од покојника¹⁸. У аналогном члану, Еклога прописује одсецање руке.

У Закону судњи људем постоји само три члана који не прописују епитимије за кривична дела Реч је о члану 9, 11 и 12, силовању невине девојке, завођењу туђе веренице и браку са инцестом. Реч је о веома строгим санкцијама – продаји кривца у ропство, одсецању носа и о растављању брака између крвних сродника. С друге стране, за кривично дело недозвољеног брака са сопственом кумом, уз одсецање носа, предвиђен је петнаестогодишњи пост са детаљним описом – *Редослед њосија да буде: њећ њодина*

*стијања ван цркве уз њлачно слушање њишурџије; чејшири њодине у цркви до (чијлања) светиоџ Јеванђеља, а тири њодине (нека стиоје) до краја. Све време да су на хлебу и води*¹⁹.

Правне норме ЗСЉ које су из Еклоге преузете уз допуне и модификацију имају вишеструки значај за правноисторијска истраживања. Оне сведоче о суштинском карактеру рецепције римско-византијског права код Словена. Готово двоструко више је баш таквих одредаба (19 у односу на 10). Суштина рецепције права управо је у прилагођавању правном поретку у земљи чија власт врши рецепцију права. Византијско право далеко је развијеније али и строже од словенског. Словенско друштво тек је у постепено примало хришћанство, тако да је неопходна посебна заштита цркве и хришћанске вере. С друге стране, смртна казна код Словена јавља се много каснијем степену развоја права, а сурове телесне казне византијскога казнонога система једноставно нису саобразне духу обичајног словенског права. Отуда се те ригидне и веома строге изворно византијске казне сакаћења најчешће замењују епитимијама из два разлога – због потребе заштите хришћанске вере која се тек примила међу Словенима, али и због много хуманијег словенског обичајног права које ће казне сакаћења уводити каснијим рецепцијама римско-византијског права у XIII и XIV веку.

■ Примена ЗСЉ у словенском праву

Остаје велико питање да ли се ЗСЉ примењивао у пракси. Највећи проблем у постављању такве хипотезе јесте недостатак извора. Правних извора у Моравској и Бугарској готово да нема, док јасни трагови о рецепцији римско-византијског права у средњовековној Србији постоје

16 Николић 2016, 68

17 Николић 2016, 70

18 Николић 2016, 72

19 Николић 2016, 68

тек од 1219. године, када Свети Сава саставља своје Законоправило²⁰.

Кијевска Русија је рана једина словенска држава у којој постоји више података о утицају и примени Закона судњи људем. У древноруском праву помињу се још две његове шире верзије. На то је први указао М. Н. Тихомиров у свом критичком издању *Законь соудный людъм ѿросѣиранной и сводной редакцији*²¹. Овај руски академик детаљно анализира неколико преписа шире и мешовите редакције ЗСЉ. Те шире редакције које имају много више чланова (77-83), у зависности од различитих преписа, саставни су део једног руског номоканона под називом *Мерило ѿраведное*. Настале су уношењем нових текстова у првобитну редакцију Закона²². Чињеница да су све редакције ЗСЉ садржане у поменутом званичном и важећем древноруском номоканону (крмчији) може значити да су се његове нормe примењивале пред древноруским судовима, и то како црквеним, тако и световним.

Истакнути руски научник В.О. Кључевски један је од првих истраживача који је скренуо пажњу да је ЗСЉ био црквеноправног карактера и да је древноруским владарима био веома важан закон примењиван у пракси. Кључевски уочава трагове утицаја византијских правних споменика (у првом реду Еклоге), као и утицај ЗСЉ на Руску правду²³. М. Н.

Тихоморов био је веома скептичан према питању примене ЗСЉ у пракси. Он тврди да је јако тешко замислити да су се строге санкције сакаћења из ЗСЉ примењивале у Кијевској Русији у периоду XI-XIII века²⁴.

Постоји једно новије истраживање које износи конкретне податке о примени Закона судњи људем на територији средњовековне Русије. Реч је о чланку руског свештеника и теолога Константина Костромова *Правово ѿрименение Закона судноџо людѣм в Киевской Руси*²⁵. Овај истраживач посебно истиче да је ЗСЉ у руској науци неоправдано мало истражен. У раду се наводе и конкретни примери примене норми ЗСЉ. Костромов проналази конкретне трагове примене у руским летописима, било да се помиње отклањање двобрачности једног древноруског кнеза или примена члана ЗСЉ о блуду калуђера. Аутор такође анализира утицај ЗСЉ на друге древноруске правне споменике, посебно Црквене уставе древноруских кнежева с краја IX и почетка X века, као и саму Руску правду. Постојање црквеног суда у Кијевској Русији везује за директан утицај норми ЗСЉ, а веома честу заступљеност епитимија у многим древноруским летописима и житијима такође приписује конкретној примени одредаба овог закона²⁶.

20 Савино законоправило (Номоканон) први је писани српски законик. Реч номоканон је кованица старогрчког порекла, од речи номос (νομος) – закон и речи канон – црквено правило. Номоканони представљају мешовите збирке световног и црквеног права. Настали су у Византији, а Свети Сава је, по угледу на византијско право, сачинио Номоканон за српску употребу, назвавши га Законоправило. Садржи 64 главе (6 уводних) на око 800 листова. О Законоправили постоји обимна литература, а посебно се у раду на његовом објављивању и превођењу на модеран српски језик истакао наш научник Миодраг М. Петровић. Видети: Петровић, Миодраг, Законоправило светога Саве на српскословенском и српском језику И, Манастир Жича 2004.

21 Москва 1961

22 Николић 2000, 86

23 Кљчевский, 1987, 218-219

24 Тихомиров 1961а, 23

25 Москва 2018

26 Костромов 2018, 113-118

THE FIRST WRITTEN SLAVIC LAW FROM THE TIME OF SAINT CONSTANTINE AND METHODIUS

SUMMARY

The very first Slavic legal codex, known under the name “Zakon Sudnyj Qudem” (Law of Judging the People), represents the first legal compilation written under the influence of roman-byzantine law. There are few hypotheses about the origin of ZSQ in legal historical sciences. These hypotheses are related to the Christianization of Slavs by brothers Cyril and Methodius and their disciples. The most relevant hypothesis is that its origin lies in the principality of Great Moravia during the rule of prince Rastislav in IX century and that it was applied in the territory inhabited by Slavs and in Russia.

This legal code was issued under direct influence of Byzantine law. Out of 32 articles of this codex only 3 are not related to Eclogue – legislative writing of the Byzantine emperor Leo III the Isaurian in the VIII century. 10 articles are literally translated from Eclogue, while 19 articles are reception with some adjustments. The Codex contains articles about family, marital, criminal, and procedural law. Characteristics of ZSQ is that it also contains church punishments which are not included in Eclogue, these punishments represent additional or substantive criminal and church sanctions.

Key words: Zakon Sudnyj Ljudem, written Slavic law, reception of roman-byzantine law, Eclogue, mission of Constantine and Methodius, Christianization of Slavs

ЛИТЕРАТУРА

- Ганев, Венелин. 1959. *Законь соудный людъмь, ѳравно-истѳорически и ѳравно-аналитични ѳрочувания*. София: Българска академия на науките
- Илиевска, Красимира. 2004. *Законѳ соуднѳе лѳдѳмѳ*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите
- Максимович, Александрович, Кирил. 2004. *Законь соудный людъмь*. Москва: Издательство "Древлехранилище"
- Николић, Драган. 2016. *Закон судњи ѳудем – најстѳарији словенски ѳравни зборник*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу
- Николић, Драган. 2000. *Древноруско словенско ѳраво*. Београд: Службени лист СРЈ
- Николић, Драган и Ђорђевић, Александар. 2013. *Законски ѳтекѳтови стѳароѳ и средњеѳ века*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу.
- Новаковић, Стојан. 1986. *Васкрс државе срѳске и друѳе стѳудије*. Београд: Класици југословенског права.
- Кльчевский, Василий. 1987. *Курс русской истѳории*. Ч. 1. Москва: Мѳслѳ
- Костромов, Константин. 2018. *Правово применение Закона соудноѳо людъмь в Киевской Руси Христѳианское чѳтение № 4*, 113-118. Москва: Теология
- Острогорски, Георгије. 1998. *Истѳорија Византије*. Београд : Народна књига – Алфа
- Оболенски, Димитрије. 1996. *Византијски комонвелѳ*. Београд: Просвета
- Перић, Димшо. 1997. *Црквено ѳраво*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду
- Петровић, Миодраг. 2004. *Закономѳравило свеѳѳоѳа Саве на срѳскословенском и срѳском језику I*. Жича: Манастир Жича.
- Троицки, Сергије. 1961. *Свяѳѳой Мефодий как славянский законодатель. Боѳословские ѳруды 2*, 85-124. Москва: Издательство Московскоѳ Патриархии
- Тихомиров, Николаевич, Михаил. 1961. *Законь соудный людъмь ѳросѳранной и сводной редакциѳ*. Москва: Издательство АН СССР
- Тихомиров, Николаевич, Михаил. 1961. *Законь соудный людъмь крайѳкой редакциѳ*. Москва: Издательство АН СССР

CIP -